

A *Múltunk* körkérdése a rendszerváltás 30. évfordulóján

1989, a kelet-közép-európai rendszerváltás éve hamar megkapta az „annus mirabilis” (csodálatos év) jelzót. Az 1990-es években úgy tűnhetett, megérkeztünk a „történelem végéhez”, avagy a régió államaiban kiépül(t) a piacgazdaság és a liberális demokrácia intézményrendszere, és jó ideig kisebbségbe szorultak azok a hangok, amelyek – akár balról, akár jobbról – az új rendszer hibáira és az újabb „utolérési roham” illuzórikus voltára figyelmeztettek.

A közismert – és rendszerint tévesen idézett – anekdota szerint, amikor 1972-ben Csou En-laj kínai miniszterelnököt arról kérdezték, hogyan látja a francia forradalom hatását, azt a választ adta, túl korán van még ahhoz, hogy ezt megítélhessük. (A kínai politikus ugyanis minden bizonnyal az 1968-as eseményekkel kapcsolatosan reflektált így.) A rendszerváltás óta még „csak” – avagy immár – harminc év telt el. A hazánkban, a régióban, sőt Európában és a világban azóta lejátszódó gazdasági és politikai folyamatok azonban az 1989-es rendszerváltást is más fénytörésbe helyezik, és eltérő értelmezési kereteket hívnak elő, mint tíz, tizenöt vagy húsz évvel ezelőtt.

Ezért a *Múltunk* szerkesztősége az évforduló alkalmával öt pontból álló körkérdést intézett hazai történészekhez, társadalomtudósokhoz. Kérdéseink az alábbiak voltak:

1. Másképp látja-e a rendszerváltás történetét ma, mint akár tíz vagy húsz évvel ezelőtt? Milyen hosszabb távon ható hazai és nemzetközi folyamatok határozzák meg a megítélését?
2. Hogyan értékeli a magyarországi rendszerváltást kelet-európai összehasonlításban? Van-e, volt-e értelme – elvesztett – éllovas szerepről beszélni?
3. Változott-e, és ha igen, miként az ön diszciplínája, szűkebb kutatási területe a rendszerváltás hatására?
4. Milyen viszonyban áll a rendszerváltás kérdésében egymással a tudományos kutatás és az emlékezetpolitika?
5. Vannak-e még feltáratlan kérdések a rendszerváltás történetével kapcsolatban? Ha igen, melyek azok a problémák, amelyek kutatása máig izgalmas, és árnyalhatja, megváltoztatja a rendszerváltásról alkotott képünket?

Azok gondolatait, akik megtiszteltek minket válaszaikkal ábécérendben közöljük.

ANDOR LÁSZLÓ

1.

Tíz évvel ezelőtt írtam az *Eltévedt éllovas* című könyvemet, amely arról szól, hogy a rendszerváltás időszakában éltanulónak számító Magyarország hogyan vált dezorientálttá, elsősorban a gazdaságpolitika szempontjából. Ha ebből vezérgondolatként az 1989 utáni két évtized fejlődési irányának fenntarthatatlanságát emeljük ki, akkor nagyjából hasonlóképp látom a dolgokat most is. A lényeg, hogy egy roppant ellentmondásos pályát futott be a magyar gazdaság és társadalom, amelynek voltak ugyan néha reményteljes, vagy akár lélekemelő pillanatai, de alapvetően egyre nagyobb kockázatokat halmozott fel, és a régi illúziókkal nem leszámolt, hanem újabbakra cserélte őket. Viszont ezt az említett fenntarthatatlanságot a 2008–2009-es pénzügyi válság időszakában nem volt nehéz felismerni.

Húsz évvel ezelőtt írtuk Hegyi Gyulával és Galló Bélával a *Tíz év után* című könyvecskét, amely alcímében is a rendszerváltás szükséges korrekcióját fogalmazta meg. Ebben meghatározó jelentőségűnek tekintettük az Európai Unióhoz való csatlakozást. Ez annyiban nem számított akkor főárambeli gondolatnak, hogy sokan az EU-csatlakozást a rendszerváltás kiteljesedésének látták, ami akkor lehetséges, ha kizárólag a külpolitikai orientációról beszélünk, és eltekintünk a közgazdasági tartalomtól. Ha az utóbbit kibontjuk, azt látjuk, hogy az 1989-es fordulat egy súlyos mentális elváltozást okozott Magyarországon. Ma már akár viccesnek is hathatnak olyan, 1989-ben folyton-folyvást hangoztatott elképzelések, hogy az idegen uralom megszűnésével valamiféle természetes állapot állhat helyre régióinkban.

A rendszerváltás megítélésére – akár rövid, akár hosszú távú történeti perspektívából – rányomja a bélyegét a kelet-nyugati ellentét, amely a Szovjetunió 1991-es felbomlása ellenére tovább élni létszik. Emiatt sok a klisé, a fekete-fehér polarizáció az értelmezésben. Politikailag inkorrekt bármiféle jót gondolni a Kádár-rendszerrel, ami viszont sok család emlékezetében

valamiféle aranykorként maradt meg. Az 1989 utáni időszak viszont szükségképpen megszépül, a politikai kalandorok és gazdasági maffiózók által okozott rombolás pedig mellékesnek tűnik az alapvető pozitív fordulat mellett.

2.

Magyarország egyértelműen éllovas volt, erről lehetett beszélni bizonyos paraméterek alapján, de ennek a háttérét jobban meg kellett volna érteni az 1990-es években ahhoz, hogy a későbbi buktatókat elkerüljük.

Politikai rendszerváltás tekintetében Magyarország – Lengyelországgal tandemben – éllovas volt. Fontos különbség, hogy míg Lengyelországban ezt tömegmozgalmak kényszerítették ki, nálunk az eladósodott állam kormányzati elitje a nyugati hitelezőkkel összejátszva menedzselte lépésről lépésre a változásokat, a kompromisszumos, „békés átmenetet”.

A gazdasági rendszerváltás (liberalizáció, dereguláció, privatizáció) terén Magyarország hosszú ideig mindenki más előtt haladt, különösen a külföldi közvetlen beruházások (FDI) tekintetében. Ez a szerep nem épülhetett volna fel az 1968-ban indult mechanizmusreform, valamint az azt követő későbbi reformhullámok nélkül. Ugyanakkor sokak számára nem volt világos, hogy az 1989-től hegemon gondolatnak számító „jelző nélküli piacgazdaság” programja nem az európai modell felé közelít bennünket. Hogy mégis kialakulhatott ez az illúzió, abban – Ady-t idézve – „idealisták és gonosztevők” egyaránt szerepet játszottak.

A költőt továbbolvasva: „A nagy Humbug nem Európának ártott meg, a hazugságot itthon hitték el.” Akik Magyarország „mögött” haladtak a kilencvenes években, esetenként csak megfontoltabbak voltak, és sok tekintetben már előttünk járnak, mert például felismerték a túlzott eladósodás kockázatait, és arányosabb gazdasági szerkezetre törekedtek. Hosszú távon mindenképpen azok jártak jobban, akik fokozatosan, tárgyalásos úton reformáltak, és szükség esetén korrigálni is tudtak. A magunkkal hurcolt pénzügyi terhek miatt Magyarország már

az euró bevezetésével is lemaradt a korábbi sereghajtóktól vagy „fontolva haladóktól”, újabban pedig a munkabérek tekintetében látszik, hogy a magyar modell kifulladt.

3.

A gazdaságpolitika a rendszerváltás hatására változott, de nem azonnal. A rendszerváltás egy olyan időszakban következett be, amikor az angolszász országok belpolitikai folyamatainak köszönhetően a nemzetközi gazdaságot is a szabadpiaci doktrínák hatották át. Ennek a hatásnak a jelképes kifejeződése volt a washingtoni konszenzus, amelynek revíziója az 1990-es évek végén, az akkori nagy pénzügyi válságok (Oroszország, Kelet-Ázsia) hatására indult meg.

A korszellemhez igazodó, úgynevezett reform-közgazdaságtan sok tekintetben motorja volt a rendszerváltásnak, de nem kevés leegyszerűsítéssel élt, és ennek voltak súlyos mellékhatásai. Élete végén Antal László, az 1980-as évek reformközgazdász-nemzedékének meghatározó személyisége nemegyszer tett önkritikus kijelentést, de ezt már bővebben nem fejtette ki. Aki kifejtette bővebben ezt az önreflexiót, az Ferber Katalin, a Japánba szakadt gazdasági újságíró és oktató, aki *Érdemeink beismerése mellett* (Jószöveg Műhely Kiadó, 2010) címmel írt könyvet a neoliberalizmus korlátairól, esetenként korlátoltságáról.

Nagyon látványos paradigmaváltásról a közgazdaságtudományon belül azért nem lehet beszélni, mert akik személyükben kötődnek egy irányzathoz, nem feltétlenül cserélik le véleményüket. Különösen akkor nem, ha a szaktudományos vélemény valamilyen pártpolitikai állásponthoz is kötődik. Ugyanakkor látható az, hogy egy korábbi domináns álláspontnak nem lesz utánpótlása: a fiatalok inkább az alternatív nézőpontot és gyakorlati lehetőségeket keresik.

Egy hegemon irányzatnak azonban nem egyfajta alternatívája létezhet. Ma már azt lehet mondani, hogy Magyarországon egy új, államkapitalista hegémónia alakult ki a főbb közgazdasági kérdéseket tekintve. Ez valószínűleg azért is alakulhatott

így, mert a politikai baloldal nem investált eleget a neoliberalizmust meghaladó gondolatok, iskolák és stratégiák kidolgozásába.

4.

Általában a rendszerváltásra való emlékezésben kevés teret kapnak a gazdasági kérdések. Bármely hivatalos visszaemlékezés inkább pozitívan utal vissza a rendszerváltásra, miközben az 1989-et követő négy-öt évet egy mély gazdasági hullámvölgy jellemezte, amelynek során Magyarországon mintegy másfél-millió munkahely szűnt meg. Emellett ez volt a privatizáció időszakja is, amellyel kapcsolatban igazából sem a közgazdasági elméletben, sem a társadalmi értékítéletben nincs tiszta képlet. A leggyakoribb vélekedés talán az, hogy a privatizáció folyamata a szükséges rossz volt, de hogy mennyiben volt mindez szükséges és mennyiben volt rossz, arról már szóródhatnak a vélemények.

A rendszerváltásnak volt egy üdvtörténete, ami valószínűleg a leginkább elterjedt tankönyvi interpretációkat táplálja. Azok lényegében egyfajta felszabaduláseméletként a kelet-közép-európai társadalmak szabadságvágyával magyarázzák a fordulatot. A gazdasági szempontok (külső eladósodás, a hidegháború gazdasági következményei stb.) jó esetben második sorban kerülnek elő, mint ahogy a későbbieket tekintve is inkább a politikai rendszer-átalakulás, illetőleg a politikai síkon értelmezett NATO- és EU-csatlakozás („euroatlanti integráció”) számít fő kérdésnek. A gazdaság- és társadalomtörténet oldaláról sokáig tartó, permanens emancipációs küzdelemre lehet számítani az üdvtörténeti megközelítéssel szemben.

A nemzetközi diskurzusban a politikai emlékezet regionális klisékkel dolgozik, ami tovább nehezíti a helyzetet, hiszen a helyi, nemzeti sajátosságok megjelenítése így bonyolultabb. Magyarországot például a rendszerváltást megelőző húsz-harminc évben a régiós átlaghoz képest élhetőbb viszonyok jellemezték, de ezt a faktort nehezebb elhelyezni az összképben, ha azt a Moszkvából koordinált „láger” hangulata, a Rákosi-rendszer

brutalitása és az 1956 utáni megtorlás árnyékolja be, mégpedig úgy, hogy az utóbbiakat gyakran párhuzamba állítják a második világháború alatti nyilas terrorral és a holokauszttal.

5.

Egészen biztosan vannak feltáratlan kérdések. Például nemrég egy fiatalabb kolléga azt kérdezte tőlem, hogy voltak-e egyáltalán az 1990-es években olyan személyek a Magyar Szocialista Pártban, akik iparpolitikában gondolkodtak. Természetesen voltak ilyenek, főleg az innováció felől közelítve a kérdést, de 2019-ből visszatekintve Pál László, Rakusz Lajos, Lippényi Tivadar vagy akár a náluk fiatalabb Veress József neve nem biztos, hogy sokat mond.

Ez a konkrét kérdés konkrétan oda vezethető vissza, hogy évek, évtizedek múltán a szocialista-liberális kormányok egy amalgámnak tűnnek, és nem könnyű szétszálazni, hogy melyik párt mit apportált ebbe a stratégiai szövetségbe. Általánosítva: az egyes politikai szereplők belső világa, dinamikája érdekes lehet sokak számára.

Sok fontos információ kerülhet elő visszaemlékezésekből is. Horn Gyula például nem sokkal a visszavonulása után kiadta kormányfői időszakáról is az emlékiratait, az egyik legközelebbi munkatársa, Szekeres Imre viszont csak idén jelentette meg a magáét. Fontos lenne írásra ösztönözni a kilencvenes években, de akár ma is aktív szereplőket annak érdekében, hogy kevesebb legyen a félreértés. Különösen vonatkozik ez azokra, akik nemzetközi kapcsolatokkal foglalkoztak, mivel ez a dimenzió sokszor háttérben marad, és alkalmanként teljesen extrém álláspontok alakulhatnak ki ez ügyben. Különösen a korai, euforikus időszakban volt jellemző, hogy a rendszerváltással a teljes szuverenitás helyreállítását azonosították, máskor viszont a totális külső determinációról lett divat értekezni. Nyilván mindkettő elfogadhatatlan, és a dolgok komplexitását feltáró, árnyalt értelmezésekre van szükség.

Itthon meg-megújuló közérdeklődés irányul a hazai titkoszolgálatok tevékenységére, szerepére a rendszerváltás folya-

matában. Itt nyilván lesz még mit feltárni, de ez nem vezet teljes képhez mindaddig, míg nem tudunk sokkal többet arról, hogy a jelentősebb külföldi titkosszolgálatok mit gondoltak és mit tettek ebben a régióban az 1980-as és 1990-es években.

ANTAL ATTILA

Visszatekintve eddigi tudományos-közéleti tevékenységemre és magánéletemre, mind a kettő valamiképpen a rendszerváltás „büvöletében” telt el. Lakitelekről származom, így már egészen kiskoromtól kezdve megérintett a rendszerváltás „mítosza”, amelyet az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán folytatott tanulmányaim során az Ellenzéki és Nemzeti Kerekasztal, valamint a jogállami rendszerváltás határoztak meg számomra. Jogászként kezdtem el a rendszerváltással foglalkozni, és behatóan tanulmányoztam az „alkotmányos forradalmat”, ebből a kutatásból született meg első könyvem is *Parlamenten kívüli alkotmányozás* címmel (Rejtjel Kiadó, 2010). A jogállami rendszerváltás kutatásának köszönhetően ismertem fel két olyan dolgot, amely mind a mai napig meghatározza az életemet: egyrészt azt, hogy a jog és jogtudomány önmagában nagyon kevés kapaszkodót ad a rendszerváltás folyamatainak megértéséhez (ezért kezdtem el politikatudománnyal foglalkozni); másrészt pedig azt, hogy a politikában sohasem létezik csak fehér, vagy csak fekete (az MSZMP-nek az alkotmányos rendszerváltás során betöltött szerepe nyomán jöttem rá arra, hogy a politikának és a történelemnek nem csak egy oldala létezik). Magam tehát ebből a kettős aspektusból, jog- és politikatudomány elválaszthatatlan egységéből tekintek a rendszerváltásra, amelynek óriási hatása volt e két diszciplínára, teljesen megváltoztatva azokat. A jogállami rendszerváltás jogtudományi keretrendszere az emberi jogok, alkotmányosság, alkotmányos jogállam körül forgott. Politikatudományi szempontból pedig a tranzitológia, demokratizálódás, liberális demokrácia határozták meg a rend-

szerváltást. Az elmúlt harminc évben ezek az elvek, kutatási irányok jelölték ki a rendszerváltással és a kialakult berendezkedéssel kapcsolatos közéleti diskurzus, illetve tudományos kutatások kereteit. Azt is mondhatnánk, hogy a rendszerváltás demokratizálta, nyugatosította a jog- és politikatudományt (utóbbit sok szempontból létre is hozta), de egyúttal kényszerpályára is helyezte.

Mára azonban mindez válságba került, és ezt jelzi a 2010-től létrejövő Orbán-rendszer. Ám korántsem azért került válságba, mert az Orbán-rendszer az 1989-es Alkotmányt egy „technokrata jogszabályhalmaznak” titulálta, sem azért, mert a liberális demokráciát leépítve egy autoriter berendezkedést alakított ki, de még csak azért sem, mert a rendszerváltó Orbán elárulta a rendszerváltás örökségét. Valójában mindig is válságban volt a rendszerváltás rendszere, és az Orbán-rendszer sokkal inkább mindennek a következménye, semmint okozója. Az egyetemi padsorokból kilépve tehát számomra tíz év kellett ahhoz (nagyjából az Orbán-rendszer eddigi időszaka), hogy leszámoljak saját „rendszerváltás-eufóriámmal” és alapvetően értékeljem át korábbi rendszerváltás-képemet, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy szembefordultam volna magával a rendszerváltással, vagy éppen ne ismerném el a rendszerváltók teljesítményét. Azonban azt igenis jelenti, hogy sokkal reálisabban (és persze keserűbben is) ítélem meg az 1980-as évek egészét, benne a közép-kelet-európai rendszerváltásokat. Elgondolkodtató számomra, hogy a rendszerváltás nagy paradigmái a liberális demokráciától, jogállamiságtól egészen a demokratizálódás „egyirányú utca” jellegéig többé-kevésbé összedőlően vannak. Minderre sem a jogtudomány, sem a politikatudomány nem volt felkészülve, másrészt pedig nem nagyon tud reagálni ezekre a folyamatokra, pontosabban csak követi a politika mozgásait – nagyon sokszor bizony kiszolgálva azokat. Erre a legsajnálatosabb példa a magyar helyzet, ahol a tudománynak, különösen a társadalomtudományoknak, illetve a jogi gyakorlatnak (ügyvédektől egészen a bírókig) nem alakult ki szinte semmilyen autonómiája és rezisztenciája, illetve a társadalom nem követelte ezt ki, éppen ezért a jog- és politikatudomány gyakorlatilag

ugyanúgy sodródik és a politika alá rendelődik, mint harminc évvel ezelőtt.

De mit értek a rendszerváltás-eufóriából való „kiábránduláson” és a tudomány politikának való alávetettségén? Vajon változtathatott volna az elmúlt harminc éven egy autonómabb tudomány? Természetesen nem állítom azt, hogy az elmúlt harminc év vagy az azt megelőző rendszerváltó évtized politikai folyamataiért bármilyen szempontból a tudományt terhelné a felelősség, ugyanakkor sem a főáramú jog-, sem pedig a politikatudomány nem reflektált arra, hogy a bipoláris világrend összeomlásával tulajdonképpen a kelet-európai országok a nyugati világrend által meghatározott kényszerpályán mozogtak. Mind a liberális demokrácia intézményesítése, mind pedig a globális kapitalizmusba való integrálódás a nyugati centrumból irányított perifériás projektek voltak, amelynek eredménye az lett, hogy sem a demokrácia, sem a jogállamiság, de a kapitalizmus sem tudott mély társadalmi gyökereket eresztetni, pontosabban a globális kapitalizmusba könnyűszerrel integrálódó lokális és globális társadalmi csoportok elnyomási, kizsákmányolási eszközeivé váltak. Mindez azzal járt, hogy a globális kapitalizmusba való feloldódás elkezdte szétaprózni, mélységesen kilátástalan helyzetbe szorítani a magyar társadalmat, a ki sem épült jóléti állam és jogállamiság pedig nem bizonyult elegendőnek mindezen válságghalmaz (a munkaerőpiaci kizsákmányolás, a társadalmi ellátó- és szociális rendszer összeomlása, a hitelfelvetelek okozta társadalmi válságok) kezelésére. A társadalom a „türelem politikájának” (David Ost) s persze a saját teljesítőképességének a végéhez ért és feladta a rendszerváltás rendszerét. Máshol is hasonló folyamatok játszódtak le Kelet-Európában, a magyar példa abból a szempontból kiemelkedik, hogy a liberális demokrácia „éltanulója” esetén lengett vissza leginkább az inga és alakult ki 2010 után egy autoriter politikai berendezkedés. Természetesen ezen folyamatok miatt nem a tudományt szeretném hibáztatni, de az kétségtelen, hogy a főáramú társadalomtudományok rendszerváltás- és nyugatosodásfétisük közepette elmulasztottak reagálni azokra az intő jelekre (a globális kapitalizmus okozta ökológiai válság és mérhetetlen társadalmi

igazságtalanságok, a demokrácia nem egyirányú utca, és maga a demokrácia ágyazhat meg autoriter rendszereknek), amelyek egyrészt 2019-ben evidenciának tűnnek, másrészt látens és elnyomott szempontként már igen régóta megjelentek. Ebben a helyzetben nem csodálkozhatunk, ám annál inkább elkeseredhetünk például az MTA elleni politikai támadás kapcsán a társadalmi szolidaritás hiányán. A mindenkori politikai eliteknek igen könnyű volt akár azzal érvelni, hogy a liberális demokráciának és a globális kapitalizmusnak nincs alternatívája, akár pedig azzal, hogy az illiberális demokrácia jelent alternatívát a válságok közepette. Számomra mindebből az a következtetés adódik, hogy harminc évvel a rendszerváltás után éppen itt az idő korábbi, pontosnak hazudott iránytűink újrakalibrálására, ha valóban meg kívánjuk érteni mind a rendszerváltást, mind az abból kinövő folyamatokat.

Mindez – ahogyan erre utaltam – korántsem jelentheti azt, amit az Orbán-rendszer csinál, vagyis a rendszerváltás megtagadását, illetve emlékezetpolitikai szempontból a múlt totális átírását és uralását. A rendszerváltás történetét/történeteit valóban újra kell mesélni, de nem a politikai hegemoniára hangszerelten, hanem a kritikai jog- és társadalomtudomány eszközeivel. Álláspontom szerint az Orbán-rendszer éppen azt a hanyagságot tudta kihasználni és úgy tudott intézményesedni, hogy valójában sohasem indult meg a rendszerváltás kritikai feldolgozása: a 2010 utáni rendszer élesen tapintott rá a rendszerváltás rendszerével kapcsolatos elégedetlenségekre és feltáratlan dűhre, s mindezt egy új rendszerváltás kivitelezéséhez használta fel, amelyben semmilyen módon nem élnek tovább a rendszerváltás köztársasági, demokratikus, jogállamisági alapeszméi. Úgy vélem, hogy ennek kapcsán érdemes lesz két kulcskérdésre több figyelmet fordítani a jövőben, amelyeket alaposan elhanyagoltunk a rendszerváltáskor, és azt hiszem, 1989 rendszere éppen ebbe bukott bele. Az egyik a demokratikus jogállamiság és a globális kapitalizmusnak az összeegyeztetési problémái, amelyek szinte napirendre kerültek sem a rendszerváltáskor, sem azt követően. Másrészt pedig a legalitás és legitimitás, ezzel pedig a politikai elszámoltathatóság kérdése: nem követhetjük el sem tudományos, sem politikai

oldalról azt a hibát, hogy a legalitás (jogbiztonság) látszatának megőrzése érdekében feláldozzuk a legitimitás (és ezzel a morális fundamentumokhoz való ragaszkodás) iránti alapvető igényünket. Számomra ezek jelentik a rendszerváltással való kritikus szembenézést.

BARTHA ESZTER

Ha címet kéne adnom írásomnak, ezt választanám: *Rendszerváltás – rendszerválság*. Igaz, e két szó logikusan fordított sorrendben következne, hiszen kétségtelen, hogy a kádári, a nemzetközi szakirodalomban „gulyáskommunizmusként” elhíresült rendszer belső és külső válsága vezetett el a rendszerváltáshoz. A külső és belső okok a lényegét tekintve összefüggtek, hiszen – bármit is állítson ma a saját nagyságától utólag is megrészegült nacionalista történetírás – a Szovjetunió maga „adta fel” a régiót, nem lévén elegendő erőforrása kelet-európai „minibirodalma” fenntartásához. A rendszer konszolidációjának elengedhetetlen feltétele volt a „tömegek” elégedetlenségének leszerelése, ennek biztosítására pedig – és ebben valóban éltavas volt a kádári Magyarország! – az életszínvonal folyamatos növelése mutatkozott a leghathatósabb politikai eszköznek. Az már más kérdés, hogy ezt csak nyugati kölcsönökkel megtámogatva sikerült biztosítani (és akkor is alacsonyabb színvonalon, mint amit az NSZK-ban vagy Ausztriában láthattak a „Nyugatra” vágyakozó magyar turisták), így a Szovjetunió meggyengülése és anyagi támogatásának visszavonása az államszocializmus végét is előrevetítette – nem csak Magyarországon.

A nacionalista narratíva mindig is előtérbe helyezte a „szabadságharcos” toposzokat, hangsúlyozta az ország függetlenségének önerőből történő kivívását. Ez a mai hivatalos emlékezetpolitikában már egészen krónikus méreteket ölt, mintha legalábbis a ma is kormányzó miniszterelnök (akkor még ellenzéki szónok) egy szavára omlott volna össze a rendszer és vonultak

volna ki a szovjet csapatok. Ez a narratíva tudomást sem vesz a hazai ellenzék sokszínűségéről, pontosabban csak azt az erőt ragadja meg, amely akkor még liberális mezbe öltözött, ám később harciasan és harcosan csatlakozott a magyar történelem szélsőségesen nacionalista hagyományaihoz. Harminc évvel a rendszerváltás után ez a neohorthysta emlékezetpolitika írja át „hivatalból” a rendszerváltás történetét, és törekszik „mindenáron” minden olyan szellemi műhelyt ellehetetleníteni, amely ellentmond a hivatalos értelmezésnek és a vezető politikai erők ma már szinte kötelező dicsőítésének.

E kísérletnek egyelőre nem látni a végét – csak az újabb és újabb műhelyek elvesztését vehetjük tudomásul. Nem tisztem felsorolni a napi médiából jól ismert, szomorú eseményeket: a Politikátörténeti Intézet megtámadását, az 1956-os Intézet megszűntetését, az Akadémia kutatóhálózatának elvételét.

De vajon hogyan jutottunk idáig – harminc évvel az államszocialista berendezkedés bukása után? Nem „elegáns” persze ilyenkor a liberálisokra „mutogatni”, akiket a ma uralkodó rendszer a legfőbb ellenségeinek tekint a kommunisták mellett. Igaz, az utóbbiak inkább csak „mumusok”, annyira nincs belső támogatottságuk Magyarországon, mégis meg kell említenünk, hogy a liberális narratívában pedig éppen a liberális, demokratikus ellenzék mentette meg a kommunistáktól és a Vörös Hadseregtől Magyarországot, vagyis éppúgy a régi baloldalt tekintették a legfőbb ellenfélnek, mint a nacionalisták. Nem véletlen, hogy az újonnan megalakult Magyar Szocialista Párt nevéből kimaradt a „munkás” szó. Miközben a privatizáció a munkások legnagyobb részét kizárta a korábban birtokolt „állami tulajdonból”, a liberális értelmiség az osztályelmélet ellen indított csatát, hogy a társadalomtudományt „megtisztítsa” minden marxista eretnekségtől. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a privatizációt a rablással azonosító „tömegek” egy karizmatikus népvézérben fedezték fel azt a politikust, aki új Mátyás királyként jön el, és oszt igazságot a kisembernek. Az osztály kiiktatása a közgondolkodásból pedig eleve lehetetlenné tett bármilyen új baloldali alternatívát. A politikai baloldal és a liberálisok együtt szenvedtek vereséget – a vereség azonban

nemcsak az elhíresült őszödi beszédnek, a 2008-as válságnak vagy Orbán Viktor politikai zsenijének köszönhető, hanem annak az elemi erejű, tömeges csalódottságnak, amely annak idején Kádárt is ledöntötte a korábbi piederasztárlól.

A rendszerváltásból így lett ismét rendszerválság – ezúttal a liberális demokrácia válsága. Nagy kérdés marad persze, hogy az adott feltételrendszerben – privatizáció, sokkterápia, gyárbezárások, munkanélküliség, egész régiók leszakadása, szörnyű társadalmi és emberi következményekkel –, amit a „tömegek” a liberális demokráciával azonosítottak, lett volna-e esélye egy tartós politikai demokráciának Magyarországon. Ezen ma is vitatkoznak a liberális és rendszerkritikai szemléletű szerzők – miközben persze egyre kevesebb nyilvános tere marad mindkét szemléletnek.

Ám kelet-közép-európai kitekintésben sem lehetünk sokkal nyugodtabbak. A lengyel példa éppenséggel arra int, hogy a szélsőjobboldali populizmus győzelme nem csak „hungarikum”. A menekültellenesség, az idegengyűlölet és a másság megbélyegzése mindenhol talál követőket – Kelet-Németország egyes tartományaiiban is vezet a migránsellenes, szélsőjobboldali párt, az AfD. Úgy tűnik, hogy nemcsak az államszocializmus, hanem a rendszerváltás tapasztalata is sorsfordító Kelet-Európában.

Írásom elején éllovasként utaltam Magyarországra – és, ami a kádári jóléti rendszert illeti, ez igaz is volt, hiszen sok kelet-európai (és köztük nagyon sok keletnémet) tekintett irigykedve Magyarországra. Az is igaz azonban, hogy az életszínvonal-politikával más országok is megpróbálkoztak – csak Honecker egy kemény diktatúrával kombinálta a kelet-európai viszonylatban igen nagylelkű szociálpolitikát, és a csehszlovák normalizáció is felszámolta nemcsak az „emberarcú szocializmus” illúzióját, hanem annak eredményeit is. A lengyel esetben éppen azzal magyarázhatjuk a Szolidaritás létrejöttét és megerősödését, hogy nem jött létre hasonló kompromisszum az állampárt és a munkásság között. Rövid távon sikeres volt ez a politika, hiszen a „tömegek” nemcsak hogy nem lázongtak, hanem egyenesen piederasztárlra emelték kommunista vezetőiket. Hosszú távon azonban a munkásság – amely sosem érezte magát uralkodó

osztálynak – megtanulta a fogyasztáson keresztül lemérni egy adott rendszer teljesítményét. Az államszocializmus gazdasági gyengélkedésével egyidejűleg erősödött a hit, hogy a kapitalizmus többet adhat a munkásoknak (is), mint a szocializmus. Ezért nem volt valódi társadalmi ellenállás a privatizációval és a sokkterápiával szemben – mint ahogyan a rendszerkritikai baloldalnak sem volt elegendő társadalmi bázisa. Ahogyan arra Szalai Erzsébet rámutatott, a munkásidentitás már az 1980-as években fragmentált és individualista volt – az 1989-et követő évtizedekben pedig az emlékezetpolitika „egységesen” kiírta az osztálykategóriát a köztudatból – vagy legfeljebb azt is sztálinistának, leninistának bélyegezte. Az osztályideológia hiteltelenítése mellett az új emlékezetpolitika a kommunizmus, vagy a tágabb értelemben vett baloldaliság egész történetét kriminalizálta – csodálkozhatunk-e, ha az „osztályidegen” munkásoknak (is) csak a nacionalizmus és az etnikai alapú gyűlölködés marad? Ha a szélsőjobboldali populizmus terjedését nézzük a világban, hazánk, sajnos, abban is rossz példával jár elől. Ennek a szélsőjobboldali populizmusnak azonban az államszocialista kísérlet globális bukása is megágyazott.

Szűkebb tudományterületem, a munkásságkutatás a rendszerváltás nagy „vesztesei” közé tartozik. A társadalomtörténetben a polgári fejlődés, a polgárság került a kutatás fókuszába, az osztályt pedig „rendszeridegen” fogalomnak tekintették az állampárt legitimációs ideológiája alól felszabadult kutatók, akik összemosták ezt a legitimációs ideológiát a marxista történeti módszer egészével. A munkásság, a munkásosztály ebből a megközelítésből reménytelenül kimaradt, vagy menthetetlenül bűnbakká vált mint az államszocializmus emblemikus osztálya. Kevesen voltak Magyarországon, akik ellenálltak ennek az intellektuális klímának – Susan Zimmermann és Valuch Tibor nevét emelem ki, akik tudományos műhelyeket hoztak létre, illetve projekteket vezettek/vezetnek, amelyek megismertetik a hazai közönséget a nemzetközi munkástörténet-írás új paradigmáival.

Miközben a demokratikus ellenzék története viszonylag jól feldolgozott, a hazai historiográfia még adós annak történetével, hogyan szűnt meg a szocialista munkásosztály, és hogyan

alakult ki helyette a „munkavállalók” társadalma, ahol az osztálytudat vagy a kollektív cselekvés igénye már csak nyomokban lelhető fel (az utóbbiról természetesen a környezeti feltételrendszer is tehet). Nem csodálkozhatunk azon, hogy ez az „atomizált tömeg” nyitott az etnonacionalista világmagyarázatokra és politikai szlogenekre, miközben zárt a rendszerkritikai baloldal „egyenlőbb” társadalmi üzeneteire. Hasonlóan égető hiány mutatkozik a genderkutatások terén – a munkásnők pedig a szakirodalomban jórészt láthatatlanok.

Miközben a rendszerváltás kétségtelenül a rendszer válságából nőtt ki, harminc évvel az események után sem mondhatjuk, hogy „megnyugtató” volna a mérleg. Hiszen ha az egyik antidemokratikus rendszerből „meneteltünk” a másikba, miközben a lakosság legnagyobb részének nemhogy jobb nem lett, hanem inkább relatíve rosszabb, akkor vajon mit is tekinthetünk olyan nagy eredménynek? Az államszocializmus bukását, amelyről ma rendszerkritikai szemmel elmondhatjuk, hogy megágyazott a szélsőjobboldali populizmusok győzelmének szerte a világban?

Persze a történetnek még nincs vége, és még tíz év múlva lehet, hogy változik ez a pesszimista „mérleg”... Demokráciát nem lehet „felülről” kiépíteni, legalábbis erre int a kelet-közép-európai régió nemzetállamainak története. Lehet, hogy ezt a leckét minden nemzetállam lakosainak a saját bőrükön kell megtanulniuk.

BAYER JÓZSEF

1.

Három évtized távlatából ma már jobban látható, hogy mi vezetett az államszocialista rezsimek váratlan és gyors összeomlásához és a rendszerváltozáshoz az egész közép- és kelet-európai térségben, mint ahogy a változások aktív résztvevői érzékelhet-

ték. Emellett sokkal kritikusabban is viszonyulunk a rendszerváltás vívmányaihoz, ismerve azok ellentmondásos eredményeit. Bár sokak élete jobbra fordult, több téren látványos gyarapodás is látszik, mások helyzete radikálisan romlott, tömeges elnyomorodás és civilizációs visszaesés is tapasztalható sok területen. Szembeötlő egész régiók leszakadása, a közszolgáltatások körének és színvonalának rohamos csökkenése, a népesség jelentős részének elvándorlása. Mindez természetesen visszamenőlegesen is befolyásolja a rendszerváltás megítélését.

Akkoriban az államszocialista rendszer növekvő válságára kerestünk megoldást, és a változást aktívan előmozdító erők mindegyike a saját politikai törekvései fényében értelmezte a rendszerváltozást. (Ez alól magamat sem vonom ki.) Ma viszont jól látható, hogy mindez egy szélesebb, globális gazdasági és geopolitikai átalakulás része, egyik állomása volt, amelyet végső soron a neoliberális globalizáció és az infokommunikációs forradalom terjedése idézett elő. A Szovjetunió a maga merev bürokratikus rendszerével nem tudott e kihívásokkal lépést tartani. Gazdasági és humán erőforrásai nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy felvegye a versenyt a mindjobban globalizálódó kapitalizmus vezető hatalmaival. Csak katonailag és az űrtechnikában volt versenyképes; sem vonzóbb és élhetőbb társadalmi viszonyokat, sem nagyobb jólétet nem tudott teremteni, a nyolcvanas évekre súlyos gazdasági, politikai és morális válságba jutott, elveszítve alternatívmodell-értékét, és ezzel a meghirdetett „békés koegzisztencia” esélyeit.

A neoliberális irányítású (a „washingtoni konszenzus” jegyében zajló) globális kapitalizmussal szemben a helyi alternatívák verségre vannak ítélve. Nem tudnak helytállni a nemzetközi versenyben, és előbb-utóbb összeomlanak, hacsak nincsenek olyan belső erőforrásaik, amelyek tartósan fedezik a veszteségeket, például kiaknázható olaj- vagy gázmezők, vagy mint Kínában, óriási munkaerő-tartalék, amely bevonható a gyors ütemben bővülő iparosítási folyamatba, az országot a világ olcsó műhelyévé téve. Ezért véli úgy sok történész, hogy e folyamat legfontosabb láncszemét nem is a kelet-európai változások, hanem a kínai gazdasági nyitás alkotta. Kína visszakapcsolódása a globális gazdaságba meg-

változtatta annak dinamikáját és a nagyhatalmak geopolitikai egyensúlyát. Ebben a tágabb szemléletben a kritikus történelmi fordulópont egyes elemzők szerint nem is 1989, hanem az 1979-es esztendő volt. Niall Ferguson amerikai történész szerint 1989 csupán egyetlen epizód volt a mához vezető főbb történelmi sorsfordulók között, leleplezve a szovjet birodalom végzetes gyengeségét. A gorbacsovi reformok nagyhatalmi visszavonulást hoztak, és az így kialakult hatalmi vákuumban történhettek meg egyáltalán a kelet- és közép-európai változások.

Ezért a sok hőstörténet ellenére, amelyet a rendszerváltás szereplői magukról képzeltek vagy költöttek – némelyik máig használt toposz a kormányzati propagandában –, az egész folyamat kívülről determinált; a lehetőségek kiaknázása persze az eseményekben részt vevők cselekedeteinek függvénye volt. A rendszerváltás végül maga is hozzájárult a globalizáció további áttöréséhez, amint ezt a kelet-európai piacok megnyitása és a multik idetelepülése, az Európai Unió keleti kiterjesztése demonstrálja.

2.

Politikai értelemben Lengyelország volt a változások éllovasa; a Szolidaritás ütötte a legnagyobb rést a szovjetrendszeren azzal, hogy demonstrálta, a kommunista hatalom nem hivatkozhat többé a munkásosztályra. Magyarország a piacgazdasági reformok terén volt éllovas, valamint abban, hogy az ország liberálisabb légkörében a többpárti, pluralista politikai közeg már a tulajdonképpeni rendszerváltás előtt is kialakult a nyilvánosságban. A pártok egyezkedése azután hozzájárult a rendszer békés átalakulásához.

Sajnos időközben jórészt elvesztegettük az ebből származó előnyöket. Pedig a rendszerváltást követő első évtizedben viszonylag reményteljes volt a hangulat. Eleinte az állampolgárok, passzivitásuk ellenére, várakozással tekintettek a régi rendet felváltó új rendszerre. Örültek a politikai szabadságnak, de emellett jobb életminőséget, magasabb életszínvonalat is reméltek a változásoktól, és az átalakulási válság okozta megpróbáltatásokat átmenetinek gondolták. A rendszerváltozás második

évtizedében azonban az új berendezkedés kezdett végleges alakot öltetni, és ez sokaknak már nem tetszett annyira. A vagyoni és jövedelmi pozíciók, társadalmi esélyek újraelosztása jelentős társadalmi egyenlőtlenségeket produkált. Az átalakulás vesztesei már nem reménykedhetnek helyzetük gyors jövőbeli javulásában. Egy ideig még tartott az a hit, hogy mihelyt az Európai Unió tagjai leszünk, hamarosan minden jobb lesz. De miután az európai uniós csatlakozáshoz fűződő várakozásokban is csalatkozniuk kellett, sokakban kezdett felderengeni, hogy az új rendben elfoglalt helyük talán nem is ideiglenes, hanem végleges, és nincs remény balsorsuk jobbra fordulására. Ez a rendszerváltásban való széles körű csalódottság alapvető forrása.

Ennek hatására a hazai közvéleményben is nagyon sokat romlott a rendszerváltás megítélése. Az okok mélyebb megértése helyett azonban a hazai politikai viták mintha inkább a kölcsönös dühök kibeszélésére irányulnának. Az elmúlt években kialakult politikai és gazdasági válság miatt újra eluralkodott a „valahol megint utat tévesztettünk” hangulata, a sikeres átalakulás kezdeti győzelmi mámorától húsz év alatt mindjobban a kudarcokra helyeződött át a hangsúly. A „rendszerváltás ígéretei” nem teljesültek, hangzik el gyakran. Ez azonban túlságosan szubjektív megközelítés. Korszakos változások nem azért történnek, hogy beteljesítsék a benne részt vevők vágyait és illúzióit, még akkor sem, ha ezek fontosak voltak a változások előidézésében.

3.

A politikatudomány nálunk köztudottan csak a rendszerváltással párhuzamosan honosodott meg önálló diszciplínaként. Diktatúrákban a hatalom birtokosai nem tűrik el a kutakodást a politikai hatalom természetéről és a politikai rendszer működéséről. Akadtak persze politikaelméleti vizsgálódások, sőt a politikai rendszer természetét, egyes vonásait firtató elemzések is, de ezek nem kaphattak széles publicitást, akár ellenzékben voltak, akár a hatalom szélárnyékában működtek. Csak a demokratikus átalakulás tette lehetővé a politikatudomány teljes jogú intéz-

ményesülését a tudományos és felsőoktatási rendszerben. Más országokban is általában a demokratikus politikai reformokkal együtt született meg és önállósult ez a diszciplína. A politológia fogalmakat nyújtott és politikai elemzésekkel is szolgált a változások megértéséhez, ami azzal a veszéllyel is együtt járt, hogy igen közel kerül egymáshoz az élénk politikai publicisztika és a politika tudományos vizsgálata. Engem elsősorban a politikai elmélet és politikai filozófia vonzott, segített megszabadulni korábbi ideológiai elfogultságoktól, ugyanakkor hasznosnak bizonyult a tudományágnak a felsőoktatásban és az akadémiai szférában való meggyökeresztetésében is. Mostanában sajnálattal látom, hogy a hazai politológusok első nemzedékében sokan elfogadják a hatalom ismételt koncentrációját. Lebecsülik a politikai pluralizmust, a hatalmi önkényt kordában tartó demokratikus, jogállami fékek és ellensúlyok jelentőségét, nem mérve fel a felszámolásukban rejlő veszélyeket.

4.

Az emlékezetpolitika kifejezés már önmagában ideológiagyánús, mert arra utal, hogy a múlt értelmezését politikai céloknak rendelik alá. Sajnos a magyar politikai kultúrában igen erős a történelmi analogizálás, a jelen harcait mindig a múlt köntösében akarjuk megvívni. Ez politikai kultúránk olyan vonása, amelytől jó lenne végre megszabadulni. A hazai politikai küzdelmeket a rendszerváltás kezdetétől a történelmi emlékezet kisajátítására irányuló szenvedélyek uralták. Ha érthető is a pártos politikai akarat, hogy a múltat úgy mutassuk be, mint hozzánk vezető utat, ez nem felel meg a történelmi objektivitás minimális igényének sem. A történelemből nem iktathatók ki az alternatívák, és az útválasztás felelőssége sem. Politikai haszonlesésből a jobboldal úgy támasztja fel ismét a régi sérelmi nacionalizmust, mintha az ország, Európa és a tágabb nemzetközi környezet mit sem változott volna száz év óta. Ez nagyon visszaüthet. A rendszerváltás valójában véget vetett egy egész történelmi korszaknak, és a kisállami lavírozás konkurens nagyhatalmak között csak rontja a nemzet esélyét a fennma-

radásra. Egyetlen esélyünk az európai országok alkotó együttműködésében való tevékeny részvétel az EU keretében, különben újra más hatalmak játékszerévé válunk.

5.

Azt gondolom, hogy éppen a sok önigazoló mítosz és divatos özszeesküvés-elmélet miatt fontos marad a rendszerváltás valódi történetének feltárása. Ez egyrészt igényelné a résztvevők gyakran önigazoló visszaemlékezéseinek forráskritikai vizsgálatát, másrészt a nemzetközi tényezők szerepének tárgyilagos bemutatását. Ezen belül az európai integrációhoz való viszony, a közeledés és a tagsághoz vezető út jól dokumentált feltárását és az utána történetek kritikus elemzését tartom lényegesnek. Az európai integráció ellentmondásos, válságokon keresztül bukdácsoló folyamat, és az Unió még messze nem az a politikai közösség, aminek láttatni szereti magát. Erejét inkább a nagyobb gazdasági tér közös szabályai adják, amelyeket jellemzően a domináns tőkés érdekcsoportok határoznak meg. Részben ebből is erednek a kelet-európai felzárkózás kudarcai, melyek sok csalódásra adnak okot. A mai kormányzati politika egyik fő ellentmondása, hogy miközben kihasználja az uniós tagságból származó előnyöket, ezt a csalódást euroszeptikus irányba fordítva remél nagyobb tömegtámogatást. A közös európai projekt mai válsága nehezen oldható meg további belső reformok nélkül, amelyek több demokráciát és nagyobb szociális biztonságot adnak. De bármit is gondoljunk az európai integrációról, a rendszerváltás történelmi helyi értékét mégis ez a végkifejlet, a benne való részvétel esélye adja meg.

A 2008-as pénzügyi válság óta eltelt időszak fontos tapasztalata, hogy az uniós tagság nem véd meg egy országot automatikusan az autoriter visszarendeződéstől. Az Uniónak nincsenek eszközei arra, hogy a renitens tagállamokat szankcionálja, ha azok eltérnek a belépéskor vállalt közös jogállami normáktól és nem tartják be az uniós szabályokat. Az alkotmányos jogállam pedig nem képes önmagát megvédeni, ha nincsenek demokraták, akik megvédjék. Ennek a tapasztalatnak a feldolgozását tartom a politikatudomány legfontosabb küldetésének a közeljövőben.

BEREND T. IVÁN

1.

Nem látom másképp. A rendszerváltás történelmi fordulat volt az ország és az egész térség életében. Egy elavult, a modern társadalmi-gazdasági fejlődés követésére képtelen, a világ fejlettebb, technikai vezető részétől elvágott, bár Magyarországon érdemben reformált és javított, de alapjában rossz sztálinista rendszernek vetett véget. Ez tette lehetővé – s ezt tartom a térség története legpozitívabb történelmi fordulatának – a csatlakozást az európai integrációhoz, az Európai Unióhoz, valamint a Nyugat katonai szövetségi rendszeréhez, a NATO-hoz. Ehhez hasonló nyitás a magyar történelemben még nem volt. Az ország még soha korábbi történelme során nem válhatott a fejlett világ szövetségi rendszerének tagjává és integrálódó részévé. Ez az alapvető és legfontosabb.

Bár a rendszerváltást ma sem látom másként, mint harminc évvel ezelőtt, nagyon is másként ítélem meg a rendszerváltással megindult *folyamatokat*, melyek ma nagyon másként alakulnak Magyarországon és a térség néhány országában, mint ahogy potenciálisan lehetséges lenne. Más szóval immár közel tíz éve Magyarországon újabb rendszerváltás zajlott le, ami sokban szembemegy az 1989-ben megnyílt és megindult folyamatokkal.

A világ gazdasági-társadalmi és politikai fejlődésének fő progresszív áramaihoz való csatlakozás lehetőségét tartom tehát meghatározónak. A létrehozott új rendszer alkalmas-e a világ élen járó országaival való szoros kapcsolattartásra, a mindenkori új technika átvételére, a világgazdaság véráramába való szerves bekapcsolódásra? Az új rendszer követi-e a demokrácia, az emberi jogok tiszteletben tartása és az országok közötti együttműködés alapvető elveit és alkalmas-e a széles körű nemzetközi együttműködésre?

A 2010-es évek újabb rendszerváltása éppen ezen hosszú távú folyamatok követését kérdőjelezi meg. Európaiság helyett a nacionalizmus már nagyon keservesen megtapasztalt útjára kanyarodott. Az Európai Unió megbecsülése helyett annak op-

ponensévé vált. A keleti szelet erősebbnek tartja, és új szövetségeit Keleten keresi.

2.

A rendszerváltás kezdetben Magyarországon volt a legsikeresebb, amit a megelőző, Kádár-rezsim idején végrehajtott és az 1980-as években felgyorsított radikálisabb reformok alapoztak meg. A piaci rendszer és az annak megfelelő árrendszer már sok vonatkozásban 1989 előtt kialakult, az úgynevezett „kis szabadságok” is előnyt biztosítottak az új útra. Éppen ennek nyomán Magyarországra irányult a legtöbb külföldi befektetés, ami gyökeresen megújította a gazdaságot.

Ezt az előnyt azonban az ország már régen elveszítette. Igaz, hogy az Európai Unió által az uniós átlagjövedelmi szint 75%-át el nem érő régióknak folyósított támogatás igen sokat segít, és az elmúlt években a növekedés egyik legfőbb forrása volt.

Mára azonban, a 2018-as adatok alapján, Magyarország a közép-európai térség kilenc országa között, a horvátokkal és lengyelekkel nagyjából hasonló helyzetben, az utolsó helyeken áll. Különösen figyelemreméltó, hogy a három balti ország, Észtország, Lettország és Litvánia, melyek pedig jócskán lemaradt szovjet köztársaságok voltak, és rendkívül erősen sújtotta őket a 2008-as válság, mára jóval lehagyták Magyarországot. Ugyanez mondható el Szlovákiáról is. A csehek és szlovének hagyományosan is jobban álltak, és mára is jóval feljebb emelkedtek már.

3.

A diszciplína nem változott, de az én szűkebb kutatási területemet átmenetileg erősen befolyásolta a rendszerváltás. Az átélt történelmi élmény nyomán ugyanis elhatároztam, hogy megírom a térség modern, 19–20. századi komplex történetét. Ezt tulajdonképpen már az 1980-as években elkezdtem, de a munkát alapjában az 1990-es években és az ezredforduló után fejeztem be négy kötetben – 19. század, 20. század első fele, majd második fele, és

a rendszerváltás utáni átalakulás – megírva a térség 19. század elejétől a 21. század elejére átnyúló történelmét.

Igaz, ezen nagy összefoglalások után összeurópai gazdaságtörténetre tértem át, majd az Európai Unió történeti problémáit vizsgáltam, az európai régiók nagy fejlettségi különbségeit mutattam be, vagyis ezekre a témákra a rendszerváltásnak már nem volt hatása. Az utóbbi témakörök kapcsán természetesen az újabb, antiliberális, demokráciaellenes jobboldali populizmusok előretörésével, vagyis, ha úgy tetszik, az újabb rendszerváltással is foglalkoztam.

4.

A tudományos kutatás és az emlékezetpolitika, mint jól ismert, gyakorta nem követ azonos utakat. Különösen, mivel a hivatalos politika másként akar emlékeztetni, mint ahogyan sokan emlékeznek. A rendszerváltás után és napjainkban ez az emlékeztetés nem ismeri el a kádári Magyarország reformpolitikájának eredményeit és hatását az átalakulás sikeres indításában. Ugyanakkor, az emlékezetpolitika a kormányzati propagandában szívesebben tér vissza a Horthy-rezsim szélsőséges nacionalista keresztény kurzusához mint előzményéhez.

5.

Erre a kérdésre nem igazán tudok válaszolni, mert legalább két évtizede nem foglalkoztam a rendszerváltás kérdéseivel, nem követem az újabban erre vonatkozóan feltárt anyagot. Az elmúlt három évtized azonban különösen felhívta a figyelmet a múlt jelen folyamataiba belemosódásának a kérdésére. Hogyan, mennyiben jelennek meg a múlt folyamatainak, a felszín alatt a családok és kis közösségek szférájában tovább élő nézeteknek és szokásoknak a hatásai a jelen történéseiben? Ennek vizsgálatát a francia Annales iskola a „*longue durée*” szemléleti megközelítésének nevezi. Ez nem azt jelenti, hogy a történelmi utak determináltak, hanem azt, hogy a valóságban nincsenek száznyolcvan fokok fordulatok, és a múlt sok vonása tovább élve

kísérthet. Erre már Alexis de Tocqueville is rámutatott a 19. század közepén, kifejtve, hogy a történelem addig legradikálisabb nagy francia forradalma a lerombolt régi rezsim elemeiből építette fel az újat. Talán felesleges is arra utalni, hogy az orosz bolsevik forradalom után kiépült sztálini rezsimet mennyire átjárták a lerombolt cári rendszer jellemvonásai. A *longue durée* megközelítés segít megérteni, hogy az 1989-es rendszerváltást miért követte a 2010-es évek újabb rendszerváltása.

FÖLDES GYÖRGY

1.

A rendszerváltás „rövid története”, tehát amikor nem a hosszú távú és strukturális előzményekre összpontosítunk, hanem a bel- és külpolitikai, illetőleg a gazdasági folyamatokra, szerintem az 1986 vége és 1997 vége közötti időszakot öleli fel. Azért 1986 a kezdőpont, mert ekkor lett volna még esélye az ország akkori vezetésének, hogy meghozza a nehéz válságkezelő és az azt szolgáló reformintézkedéseket. Ekkor még lett volna elég politikai tőkéje hozzá, és ekkor még adva voltak a külső feltételek is egy vegyes gazdaság irányába tett elmozduláshoz. A szovjet vezetés ekkor lépett vissza a Brezsnyev-doktrínától, de még elég erős volt ahhoz, hogy fegyelmező erővel hasson a Nyugatra és az azzal szimpatizáló útkeresőkre. Éppen ezért, és nem utolsósorban ekkor még egy mérsékeltbb politikai reformmal is beérte volna a formálódó ellenzék. Azért 1997 a végpont, mert ekkorra zárult le a gazdasági rendszerváltás Magyarországon.

Ezt az évtizednyi időszakot ma sem látom másként, mint tíz vagy húsz évvel ezelőtt. Ettől még jól tesszük, ha egyfajta mérleget készítünk az eredmények, a kudarcok és a következmények hármassága tekintetében. *Eredmény*, közös társadalmi siker a békés átmenet, annyiban is, hogy szakítást jelentett a 20. századi erőszakos rendszerváltások többségével, amelyek

sebekkel és szenvedések sokaságával jártak együtt a társadalom számára. Ebben az időszakban jöttek létre az euroatlanti szövetséghez, a NATO-hoz és az Európai Unióhoz csatlakozás, az integráció előfeltételei. Magyarország a félperiféria külső határvonaláról átkerült a belsőre. Nem kis áldozattal, de sikerült kihozni a gazdaságot a lefelé menő spirálból.

Kudarc, hogy nem teljesült a rendszerváltó politikai erők ígérete: a szociális piacgazdaság. Kudarc, hogy nem sikerült átmenteni a potenciálisan versenyképes részét az iparnak, hogy nem sikerült megvédeni a szövetkezeteket. Nem jött létre egy széles középosztály, nem erősödött meg a politikai és a civil társadalom. Ebből következőleg a kialakuló politikai osztály frakcióküzdelmekre korlátozódott a politikai élet.

Következmények: E frakciók és a mögéjük sorakozó középosztályi csoportok között elkeseredett küzdelem folyt a hatalomért, a tulajdonért és a média fölötti ellenőrzés megszerzéséért. A belharcok és a piacszerző, lefölöző privatizáció, illetve a szinte kizárólag csak a hatalmi, költségvetési szempontokra koncentráló, csak monetáris eszközökkel operáló neoliberális gazdaságpolitika tovább távolította a védekezésre kényszerült társadalmi csoportokat a politikától. A demokrácia kiüresedett, mert nem nyújtott védelmet a kizáródással fenyegetetteknek, mert nem adott, nem adhatott formát a társadalmi szolidaritásnak.

E tényezők és a rövid távú érdekek, választási szempontok eluralkodása következtében Magyarország fokozatosan elveszítette a komparatív előnyeit. Közéjük tartozott a reformkészség, a külkapcsolatokban szerzett jártasság, a képzett munkaerő, a viszonylag fejlett infrastruktúra. A magyar gazdaság megkettőződött egy külföldi nagytőke által uralt és egy szegmentált, az állami és önkormányzati megrendelésektől függő részre. Ennek és az ádáz belharcoknak köszönhetően felerősödött a történelmi-kulturális megosztottság, újraéledt „a kuruc-labanc” ellentét.

2.

Az előző pont mutatja meg, hogy bizonyos megszorításokkal van értelme az elvesztett éllovasi szerepről beszélni. Megszorítással,

mert a térség 1989 utáni történetében a nyugati működő és pénztőke, a nyugati államok érdekei meghatározó szerepet játszanak. Egyetlen közép- és kelet-európai ország vezetése sem hagyhatta figyelmen kívül ezt a körülményt, lett légyen az jobboldali, liberális vagy baloldali. A Nyugat pedig – szemben az 1980-as évekkel – nem volt érdekelt abban, hogy egy-egy ország kedvezményezett státuszt kapjon, annak az előnyeit élvezhesse. Ebből következően Magyarország kevés eséllyel rendelkezett, hogy az 1988 és 1990 közötti szerepét megőrizze, és abból a maga számára hasznot szerezzen. Annyiban azonban mégis van értelme az éllövasságról szót ejteni, amennyiben a magyar politikai elit részben a megfelelési vágytól hajtva elmulasztott adódó pillanatokot és lehetőségeket kihasználni. Ezek közé tartozik például a külső államadósság terheinek enyhítése, a keleti piacok megőrzése, az oktatás, az iskolarendszer elhanyagolása. Érdemes boncolgatni azt a kérdést is, hogy a belharcokkal elfoglalt magyar politikai osztály, amely 1997 után nem merte vállalni a rendszerváltás korrekcióját, a hosszabb távú érdekek szolgálatát, mennyiben felelős a pozícióvesztésért. (Egy „korrekció” 2010 óta zajlik, de a kapott kérdések nem a harminc évre, hanem a rendszerváltásra irányulnak.)

3-4.

A jelenkortörténet-írás hatalmas változásokon ment át az 1986 utáni időszakban. Átrendeződtek a történeti iskolák közötti arányok, illetve a történetírás ezen ágában komolyabb térhez jutottak olyan történettudományos irányzatok, mint a mikrotörténet, a történeti antropológia. A posztmodern azzal, hogy ismeretelméleti problémákat feszegetett, és azzal, hogy szembeállította az emlékezetet a tényekkel, a narratívát a struktúrával, jelentős teret nyitott a nagy narratívákból kiábrándult vagy „megkímélt” útkeresők számára. Mindennek ellenére a pozitivisták történetét megőrizte a helyét.

Változtak a jelenkortörténet-írás elméleti keretei is. Nem sorolom ezek közé az üdvtörténet átcsapását önmaga ellentétébe, a leleplező történetírásba, még akkor sem, ha ennek a

váltásnak is van elméleti háttere, amennyiben a haladás marxista koncepcióját a totalitárius paradigma váltotta fel. A mai magyar jelenkortörténet-írásban ezekkel egyszerre van jelen a tényleíró-pozitivista, a modernizációs, a strukturalista, a mainstream (tehát a centrumországok fejlődését mérceként is alkalmazó), a világrendszer-elméleti, a relativizáló-narratív és a nemzetközpontú megközelítés. Mindegyik használja a mozgáster és kényszerpálya paradigmáját, amely leginkább a kisállami történelem értelmezését segítette és segíti.

Természetesen változott az emlékezetpolitika is. Talán érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy a történettudomány és egyáltalán a tudományosság az itt tárgyalt időszakban javított a helyzetén, autonómiát vívott ki magának. (Hangsúlyosan a tudományról beszélek, nem azokról a történészekről, vagy azokról, akik azokban az években a fehér foltok eltüntetésére hivatkozva történeti tematikájú és általában leleplező szándékú cikkeket, könyveket írtak.) A folyamat akkor kezdődött, amikor 1988-ban hivatalosan is megindult az 1945 utáni időszak elemzése, a válság okainak feltárása. Ezt a munkát folytathatták – most már minden külső korlátozás és kötöttség nélkül a jelenkor kutatói 1989 után.

Hozzá tartozik a dologhoz, hogy az Antall-kormány emlékezetpolitikája nem a kirekesztésre, a politikai ellenfelek delegitimálására összpontosított, ha voltak is igazságtételi próbálkozások. A viták inkább a Horthy-korszak megítélése körül folytak. Azért is, mert a Kádár-korszak politikai gazda nélkül maradt. Meg- és elítélésükben a jobboldaliak, a konzervatívok és a liberálisok részben azonos, részben más okok miatt egyetértettek. A szocialisták pedig elhatárolták magukat ettől a korszaktól, illetőleg, elkerülendő a defenzív alaphelyzetet, az egyenlőtlen vitapozíciót, inkább csak hallgattak.

5.

Természetesen vannak még feldolgozásra váró témák. Gyorsan változik a világ, és az utánunk következő korok is más szempontból kérdeznak majd, más összefüggésekre lesznek kíván-

csiak – nem beszélve arról a helyzetről, amikor a kollektív emlékezet már nem fegyelmezi, tereli a történéseket. Külön haszonnal járna, ha a hivatalos emlékezetpolitika képes lenne az önmérsékletre és a konkurens politikai hagyományok lerombolása helyett a reális nemzeti önismeret erősítését tekintené feladatának. Ettől ma nagyon messze vagyunk.

Elvonatkoztatva ezen „külső” körülményektől, érdemes többet tudni a nagyhatalmak színtalpak mögötti tevékenységéről az európai szocialista országok irányában. Fontosnak tartanám a rendszerváltás ideológiatörténetének megírását, kezdve azzal, hogy ma egyre gyakrabban jelölik az államszocializmusokat és diktatúráikat kommunizmusként, amely teljes félreértés és félrevezetés. Ehhez a témához tartozna a különböző politikai praxisok ideológiai, illetőleg valóságos társadalmi tartalmának elemzése az 1990-es évek vonatkozásában. Ez a munka feltételezi a társadalmi osztályok és csoportok stratégiáinak és taktikájának a feltárását, a rendszerváltás társadalomtörténetének megírását. Tisztázásra vár, hogy mit jelentett az adott időszakban nemzetközi és magyar viszonylatban a neoliberalizmus, liberalizmus, konzervativizmus, a népiség és a baloldaliság. Vitát igényelne, hogy meddig érvényesek az átalakulás vizsgálatára született „tranzitológiai” kategóriák; mi a tartalma a posztoszocialista megjelölésnek.

Nagy adóssága a jelenkortörténet-írásnak a rendszerváltás óta eltelt időszak történelmi eszközökkel történő jellemzése és elemzése. Ezt a feladatot a történész szakma nem hagyhatja sem a társadalomtudományokra, sem a későbbi időszakra. Természetesen nem könnyű ezt a munkát elvégezni, de a többi társadalomtudomány elemzéseire, kategóriáira és fogalmaira támaszkodva, kellő távolságot tartva a politikai harcoktól, sikerülhet. Ehhez persze érteni kell azt a világot, amelyben élünk. Az igényes jelenkortörténeti művek segítik a mai kor emberének tájékozódását és a későbbi tudós nemzedékek munkáját.

GYÁNI GÁBOR

Természetes dolog, hogy a múlt – az idő múlásával – folyton változtatja az értelmét, olykor a jelentőségét. Kereken harminc évvel a rendszerváltás után merőben más fogalmaink vannak erről a sorsdöntő eseményről, mint lehettek tíz vagy húsz évvel ezelőtt. Az akkori várakozások, amelyeket a mai tapasztalatokkal ütköztetünk, nagyrészt beválatlanoknak bizonyultak. A 2000-es évek derekáig ez nem így volt, akkoriban megvalósulni látszott egy és más 1989 ígéletéből (közel két évtizedig politikai demokráciában éltünk, ami 1989 egyik legfőbb ígérete volt). Egy évtizede azonban más irányt vett a magyar és helyl-el-közel az egész kelet-európai (például a mienk mellett a len-gyel) politikai élet, vele együtt életünk alakulása. *Ma diktatúra van idehaza*, melyet látszatdemokratikus intézmények fognak keretbe. Ez nyilvánvalóan drasztikus megcsúfolása 1989 etho-zának.

De hogyan és miért jutottunk vissza megint ide? Nem tudok a kérdésre érdemleges választ adni. Két opció létezik a lehetséges választ illetően:

a) egyfajta történelmi determináltság a fejlemény oka, amit a *path dependence* terminusával szokás leírni. Ezt a felfogást – a történészek közül – Berend T. Iván képviseli talán a legszembetűnőbb módon, ebbéli nézetének – monográfiái hosszú során túl – oldottabb formában is hangot adott nemrég köz-zétett interjúkötetében (*Naplementék. Történelmi korszakvázla-tok*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2018). A mi esetünkben a „viszonylagos elmaradás” tézise felel meg ennek, amely állítólag kényszerítő erővel van jelen a múlt tovább élő hatásaként. E nézet szerint számos történelmi oka van ezen *path dependence*-nek, az útfüggőségnek, amely – többek közt – azzal jár együtt, hogy az intézményes utak és megoldások helyett az emberek a családi és baráti patrónus kapcsolatokhoz fordulnak ügyes-bajos dolgaik intézése végett, és eközben mindennaposá lesz a korrupció, valamint a közéleti cinizmus. A legképzettebbek csak nehezen érvényesülhetnek ebben a rendszerben, legalább-

is súlyos kompromisszumokra kényszerülnek érvényesülésük érdekében, és nemegyszer más utat választanak maguknak: belső emigrációba vonulnak, vagy ténylegesen emigrálnak. Ezt az idézett felfogás megannyi képviselője olyan történelmi tényként tálalja, amely szerintük nem a fatalizmus, nem a történelmi determináció megnyilvánulása. Valójában mégis azt az alternatívánélküliséget jelenti a *path dependence* elvének a súlykolása, mely szerint a múlt szinte elhagyhatatlan örökségünk, olyasvalami tehát, amely akaratumk ellenére is mindig visszatér, vagy talán el sem hagy bennünket a változások forgotaga közben vagy azt követően.

Ilyenformán a NER rendszere (és annak ideálja, az úgynevezett illiberalizmus) a nem éppen makulátlanul demokratikus magyar múlt továbbélése, amely explicit módon a Horthy-kori politikai autoriter rendszert, implicit módon pedig a kádári diktatúrát élteti tovább intézményesen éppúgy, mint informális úton. És persze a sikerét is épp annak köszönheti, hogy erre a tényleges és élénken az emlékezetben tartott múltra hagyatkozhat önfenntartó mechanizmus gyanánt.

Ez az itt röviden ismertetett történeti magyarázat ma a legnépszerűbb a NER sikereit illetően.

b) Egy, az előbbinél kevésbé elterjedt felfogás szerint a véletlenek és az esetlegesség is nagyban közrejátszanak a dolgok mostani alakulásában. Ezek ugyanis annak a csalódásnak a részbeni következményei, amely fokozatosan erodálta a rendszerváltás ígéretét, hogy egy új csodás (a csoda erejébe vetett) várakozás alapjait vessék meg ezzel. Az illúzióvesztés folyamata szorosán összefügg a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének azon tapasztalatával, hogy az mégsem vezet eszményi állapotokhoz a jelen körülményei között. Nemcsak azért nem, mert a birodalmi függőség még némi védettséget is jelentett a nagyvilág folytonos kihívásai ellen, amit most egyszeriben elvesztettünk, de azért sem, mert a globalizálódás módfelett viszonylagossá tette a nemzeti szuverenitás 19. századi fogalmát, amely persze ma már nem is létezik annak valamikori formájában. A dolog mélyén az egyéni és a közszabadság jelentésének és fontosságának a változó megítélése rejlik: a kommunista diktatúra elmúl-

tával mindkettőt visszaszereztük ugyan, de nem biztos, hogy ezzel sokat nyertünk, hiszen cserébe az egzisztenciális bizonytalanságot és a fokozott anyagi (illetve a szimbolikus tőkében megtestesülő) egyenlőtlenségeket kaptuk. Mindezek negatív tapasztalata pedig a biztosított egzisztenciák utáni nosztalgikus vágyban nyernek, nyerhetnek kifejezést, mely vágyakozás korántsem bánja, ha annak a kielégítése a szabadság rovására történik. Könnyen feláldozható a liberális individuális szabadságjogok és a nemzeti közösségek integrációs szintjén artikulált szabadság (amely inkább számítható ideológiának, mint valóságos életgyakorlatnak, kivált a mai globalizált világban) a népesség nagy hányada szemében a biztonságos egzisztencia és a tudati bizonyosságok (a szilárd identitás) oltárán. Ez a fejlemény azonban nem feltétlenül történelmi örökség, hanem olyasmi, ami a világ minden táján hat manapság is, a partikuláris történelmi feltételektől többé-kevésbé független körülmények között. Az persze igaz, hogy nekünk magunknak külön történetünk van e tekintetben is, de ez a történelmi alakulás nem kizárólag a sajátos, a „hosszú időtartam” keretei között létrejött történelem közvetlen öröksége, valamiféle megmásíthatatlan történelmi útnak az újraéledése. Meggyőzőbb magyarázattal láthat el bennünket e téren a 20. századi magyar (és kelet-közép-európai) múlt közismert szaggatottsága, a diszkontinuitások szüntelen hatalma, amely elképesztően rugalmas alkalmazkodások egymást követő történetévé csupasztotta az ebben a térségben élő egyének és közösségek mindennapi életét. Aligha állítható teljes biztonsággal, hogy ehhez hasonló konkrét tapasztalatok birtokában a „fejlett Nyugat” nem épp így viselkedett volna maga is minden egyes újabb megrázkódítás nyomán, ahogy nálunk szokás reagálni azokra a törésekre, amelyek egy része kifejezetten internacionális eredetű, egy része ugyanakkor partikuláris tartalommal is telítődik.

A *path dependence* tételének eleven cáfolata, hogy a szélsőjobb és a szélsőbal, tehát a kommunista diktatúra (vagy autoriter) rendszerek felbomlását követő várakozások és a bennük való csalódások tapasztalata olyan „új” történelmi tapasztalat, amelyet nem szerezhetek meg az úgymond nyugati piacgazda-

ságok és politikai demokráciák feltételei között. Mi a biztosíték arra nézve, hogy ennek a többnyire importált, a kelet-európai térségre többé-kevésbé rákényszerített, a birodalomépítések révén oda átplántált rendszerek, amelyek tehát nem feltétlenül endogén fejlődésnek az eredményei (amelyek így a *path dependence* logikáját kellene hogy kövessék), nem alakítottak volna ki az itt létezőhöz hasonlatos életstratégiákat és intézményi anomáliákat ott is, ahol a történelmi utak éppen hogy nem a viszonylagos elmaradottság viszonyai által megszabott módon kígyóztak.

Egy szó, mint száz: ha joggal történelmi meghatározottságról beszélhetünk, amikor a NER valóságát értelmezzük, akkor több figyelmet illene fordítani – e felfogás értelmében – a rövid távú történelmi alakulásokra, azok folytonosan ismétlődő fordulataira, amelyek nem eleve csak belső strukturális adottságok folyományai (ha ez utóbbiaknak van is bennük persze némi szerepe), hanem a külső történésekre adott reakciók, amelyek idővel maguk is kvázistrukturákká állhatnak össze. De ennek a struktúrának a természete és az időbelisége nem kimondottan az endogénnek tekintett *path dependence* fogalmai szerint való entitás: annál sokkal esetlegesebb és változékonyabb, vagyis kevésbé kényszerítő erejű mechanizmus.

Mire való volt ez a hosszú gondolatmenet a „Másképp látod-e a rendszerváltás történetét ma?” kezdetű kérdésre? Azt igyekeztem általa sejtetni, hogy bár történészként szólok hozzá a kérdéshez, nem osztom a *path dependence* fogalmában sűrűsödő történeti magyarázatot. Félrevezetőnek tartom a rendszer önképéből történő kiindulást (a NER-nek a Horthy-kor iránt érzett kétségtelen nosztalgiáját, az onnan származó politikai doktrinák iránti feltűnő vonzódását), és ennél fontosabbnak ítélem, hogy mérlegeljük: milyen tényleges opciók állnak a különböző élethelyzetben lévő egyének és társadalmi csoportok rendelkezésére napjainkban, amikor keresik a helyüket ebben a történelmi időktől mégiscsak különböző globális és helyi világban. Ennek az elemzésnek az elvégzése elsősorban szociológiai, szociálpszichológiai, politikatudományi és antropológiai tudományos feladatot képez, mely tudományok azonban, megítélésem szerint, egyáltalán nincsenek

felkészülve a munka elvégzésére. Ezért is tolódik át, egyébként feleslegesen, a kérdés vitatása a történetírói diskurzus területére, amely nem igazán illetékes benne: bár a múltban is gyakran ez történt, az önismeretünk terén utólag bebizonyosodott kudarcok java része abból is eredt, hogy a történelem studiózása soha sem adott, nem adhatott egyértelmű és megnyugtató feleletet a jelen megannyi égető kérdésére. Fel kellene végre adni azt a 19. századi meggyőződést, tehát a historizálás mindenhatóságának a dogmáját, amely egyedül vagy túlnyomórészt az időbeliség magyarázó erejéből értené meg magát a jelent (is). Ez az eljárás valójában túlfeszíti a történeti belátások magyarázó erejét, és ezzel olyan fantazmagóriákhoz meg rögeszmékhez vezet, melyek fennen szóval hirdetik az eredet (az origó), vagy a folyamatosan akkumulálódó történelmi tapasztalatok, valamint a *longue durée* során megszilárduló struktúráknak a jelent béklyóba verő hatalmát.

A diszciplinám változásait és a tudományos kutatásnak az emlékezetpolitikához való viszonyát firtató kérdésekre válaszolva nem kívánok további hosszás fejtegetésekbe bocsátkozni. Az elmúlt két évtizedben bőven volt alkalmam beszélni minderről (hét könyvet írtam a szóban forgó témában), a beléjük foglalt elgondolásaimat ismételném meg csupán, amit itt feleslegesnek tartok. Röviden és tézisszerűen csak annyit, hogy:

a) az általam művelt és korántsem szokványos történetírói témák és az általam preferált szemléletmód ebben az időben bekerült végre a mainstream történetírás áramkörébe, ha nem is vált annak központi elemévé; ezt a magam szempontjából pozitív fejleménynek ítélem. A társadalom- és mentalitástörténet, továbbá a történetelmélet képezi ez alkalommal a nem konvencionális tematikát (aldiszciplinát), és a szkeptikus, a posztmodernként is megjelölni szokott történeti látásmód jelenti a nem konvencionális tudományos látásmódot.

b) a tisztán tudományos (tehát a racionális megismerésben érdekelt) történetírás időközben komoly riválisra lett a kollektív emlékezet szellemi alakzatában, amely a *public history* és a felfokozott emlékezetpolitika (a történelempolitika) révén intézményes formában is kifejti a maga hatását. Nincs azzal sem-

mi baj, hogy a történész elveszti eddig élvezett monopóliumát a múlt hitelesen és csak általa elmondható története fölött; annál több gond akad azzal, hogy ebben a folyamatban a szakszerű történetírás egyre inkább elveszti korábban betöltött társadalmi funkcióját a történeti (és politikai) tudatformálásban, és hogy ami a helyébe lép, az köszönőviszonyban sincs a racionális megismerés kívánalmaival: legföljebb szórakoztat (*public history*), illetve politikailag hasznos tudatként fejt ki a hatását (történelempolitika). Ez utóbbi fejlemények komoly aggodalomra adnak okot mind a történész, mind a demokrata érzületű állampolgár számára.

KALMÁR MELINDA

Az 1980-as évekbeli rendszerváltás interpretálására is igaz az, ami minden történelmi jelenség értelmezésére: az egzegézis legalább olyan fontos, mint a tárgy maga. Sőt, ahogy távolodunk a vizsgált történelmi periódustól, annál inkább úgy tűnik, az egzegézis, vagyis az utólagos értelmezés már-már fontosabb is, mert az valójában már inkább a jelenről, és részben a jövőről szól; s a jelen (és jövő) legtöbbször jobban érdekli az embert, mint a múlt. Ez a kettősség nem feltétlenül jelenti az objektív történetiség tagadását, de azt jelenti, hogy ennek interpretációja már főként az objektívizálódó jelen része. Azaz, lényegében rokon, és mégis különböző dolgokról beszélünk: a feltárható valóságról egyfelől, és az interpretációs sokféleségről másfelől.

A 20. század végi kelet-európai geopolitikai átrendeződések és rendszer-átalakulások nem kivételek ez alól a kettősség alól. Egyfelől ezek a folyamatok is nyilvánvalóan megismerhetőek, feltárhatóak, dokumentálhatóak. Másfelől értelmezéseik elkerülhetetlenül bejárják ugyanazokat a pályákat, amelyeket a fontos történelmi jelenségek feldolgozásai általában: a mindenkori társadalmi, politikai, kulturális stb. – tágabb értelemben – civilizációs igények alakítják.

A megismerhetőség és feldolgozhatóság szempontjából a történetírás helyzete sokat változott a rendszerváltás után, de kétségtelen, hogy ezek a változások elkezdődtek már korábban is. Ennek az átalakulásnak a kezdetektől minden aspektusára jellemző volt a bővülés és a nyitás. A nyolcvanas években fokozatosan egyre több levéltári forráshoz lehetett hozzájutni (ebben a magyar gyakorlat valószínűleg kifejezetten a jobbak közé tartozott), a váltás után pedig minimálisra csökkent az informális (a levéltárosok kooperációján alapuló) hozzáférés jelentősége. A kormányváltások hullámszó pártpreferenciái mentén különböző történész iskolák jutottak intézményrendszerhez, állami támogatáshoz, infrastruktúrához, minek következtében egészen mostanáig, a szakmát (a politikai manőverek ellenére) alapvetően a szabad interpretáció lehetősége és a sokszínűség jellemezte. Ezt a sokszínűséget támogatta, hogy az új generációk lényegesen könnyebben tölthettek hosszabb vagy rövidebb időt külföldön, használhatták a nemzetközi forrásokat, publikációs felületeket. Ez a kedvező generációs környezeti változás még akkor is érvényes, ha továbbra is kalkulálnunk kell azzal a ténnyel, hogy az interpretációs piacon a kelet-európai térség hátrányai a nyugati tudományos világ tudósainak esélyeihez képest csak csökkentek, de nem szűntek meg, ennek a megjelenési hátrálynak minden velejárójával együtt.

Ami konkrétan a rendszerváltás folyamatának a dokumentálhatóságát illeti: a magyar történetírás ebben nem indult rosszul. A levéltári források hozzáférhetővé (és technikailag is olvashatóvá, azaz a hanganyagok is leírttá és auditálttá) váltak a kilencvenes évek végére. A magam részéről örülök, hogy részese lehettem annak a Kelet-Közép-Európában egyedülálló nagyságrendű kollektív munkának, amely nyolc kötetben kiadta (alaposan jegyzetelve, tájékoztató szövegekkel ellátva) a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások és az Ellenzéki Kerekasztal-egyeztetések különböző szintű jegyzőkönyveit. Az viszont már sokszor meglep, hogy ezeket a köteteket milyen ritkán használják a történészek, és milyen gyakran a politológusok és a jogászok. Ha tippelnem kellett volna, biztosan az ellenkezőjére tettem volna. Annak ellenére gondoltam ezt másként, hogy

a magyar történeti értelmezés e tekintetben nem különbözik lényegesen a nemzetközitől, ahol nemcsak világnézeti, hanem módszertani iskolák is vannak, s utóbbiak közt régi vita, hogy kell-e, szükséges-e egyáltalán levéltári forrásokat használni, vagy elegendő újraértelmezni a korábbi következtetéseket. Nem kétséges, hogy mindegyik irányzat követői tudnak jelentős eredményeket elérni, a vita érveitől függetlenül. Az általam preferált megközelítés mégis a forrás- és szakirodalom-értelmezés vegyítése lenne, s emellett a politológia és a nemzetközi kapcsolatok irodalmának szisztematikus és érdemi felhasználása, minden olyan esetben, amikor az elemzés mozgásteret azt megengedi.

A rendszerváltás történeti mozgatói, szereplőinek motivációi tehát ma már alapvetően megismerhetőek. Nem jó viszont, hogy nem láthatjuk a titkosszolgálati és más informális folytonosságokat hazai és nemzetközi szinten, holott ez segíthetne az eligazodásban a mai viszonyokat illetően is. Bármilyen frusztráló is azonban, ez mindenütt a világon az a szféra, amelynek a komolyabb megismerésére csekély az esély. A tudható, megismerhető információk köre viszont nyilvánvalóan előhívja az értelmezések sokféleségét. Ezek körében a legkritikusabb három kérdés kezdettől fogva az (volt), hogy mi lehetett a váltás/változás fő oka, kié a váltás érdeme, mit is kellett volna akarni, valójában mire kellett volna a társadalomnak vágynia.

Az első kérdésre a kiinduló válasz egyszerű, de nem a leegyszerűsítő, valami egyetlen okra fókuszáló értelemben. Ellenkezőleg: az átalakulásnak nem volt egyetlen oka és főszereplője, évtizedek óta érlelődő folyamatok következményeiről van szó, nem kevés szereplővel és nem lényegtelen, kiszámíthatatlan fordulatokkal. A feltáró elemzés kérdése inkább a jelentőségek sorrendje és a tényezők egymáshoz való viszonya. Ezek vizsgálata még tartogat lehetőségeket és potenciális tanulságokat is.

A rendszerváltó érdemeket (a kié a dicsőség kérdését) tekintve: José Casanova jelzi egy tanulmányában (épp az NKA–EKA-kiadványunk 7. kötetében), hogy az ilyen típusú békés átmenetekre általában ott tud sor kerülni, ahol annak korábban már kialakultak a predemokratikus intézményrendszerei. Ennek

következtében az átmeneteket a régi és a leendő (ekkor még ellenzéki) politikai rétegek egyezkedései, tárgyalásai, kompromisszumai jellemzik. Éppen ezért, amikor a váltás sikeres, később mindegyik fél magáénak tudja majd tulajdonítani a sikert, és ezt nem is mulasztják el kihasználni. Valamelyest mindegyik fél álláspontja tartalmaz részigazságot, de ez egészet illetően az okok sokfélesége és sajátos viszonya a döntő.

Harmadik kérdés: mit is akartak vagy kellett volna akarniuk. Ez a vita sokáig nem tudott igazán nyugvópontonra jutni (ha jutott egyáltalán) már az 1956-os felkelés kapcsán sem. Egyfelől, mert az események rövid periódusában, a lehetőségek-től függően is, mindkét eseménysor kapcsán nagyon gyorsan változtak még az azonos csoportokon belül is a cselekvési preferenciák és a jövőképek. Másfelől, mert a társadalom nem homogén, csak átmeneti közös platformok alakulhatnak ki. A spontán szerveződések mellett pedig feltételezhetjük azok jelenlétét is, akik formálisan vagy informálisan stratégiájukat mindig is hozzákötötték a nagy geopolitikai szereplőkhöz. Az alapvető kérdések lényegében mindkét történelmi esemény kapcsán úgy merülnek fel, hogy akart-e az egész társadalom nyugati típusú polgári demokráciát vagy a korábbi rendszer megreformálásában gondolkodott. Azaz, milyen mértékű liberalizálást és alkotmányozást kívánt valójában? Milyet elméletben, és milyet a valóságban? Mindezekben még nem látunk elég tisztán, de a mostani eseményekből arra következtethetünk, hogy a magyar társadalom jövőképe, politikai, kulturális, mentalitásbeli jellemzői, gondolkodásbeli pályái meglehetősen sokfélék voltak, és nem feltétlenül álltak készen egy nagyobb változásra. Ebből a szempontból hasznos lehetne újraolvasni a hetvenes-nyolcvanas évek szociológiai munkáit, de még az MSZMP számára készített jelentéseket is, melyek nem kevés információt tartalmazhatnak e tekintetben. A további tájékozódást segítené annak összehasonlító feltérképezése is, hogy a kelet-európai társadalmak belső megosztottsága milyen mozgatók mentén alakul, s hogy a jelen politikai kontextusok ellenére milyen módon lehet törekedni ennek meghaladására, a politikai szándékok ellenére is. A tudomány nem adhatja fel azt a meggyőződését, hogy a

tisztánlátás már önmagában is orientáló és sok esetben pacifikáló lehet.

Mindezzel együtt nem okolhatjuk tisztán a kelet-európai társadalmakat az útkeresés nem várt fordulatai miatt. Kétségtelen, hogy a váltás éppen egy erős neoliberaisnak mondott nemzetközi gazdasági hullámban érte el a térséget, amit felerősített a centrum és perifériák közti, számunkra előnytelen viszony. A helyzetet súlyosbította, hogy eközben éppen megbukott egy történelmi léptékű, magát mindvégig baloldaliként hirdető rendszer, ami a régió társadalmaiban hosszú időre hiteltelenné tett minden szociáldemokrata típusú kontrolláló elméleti alternatívát/politikai törekvést, amit még az is nehezített, hogy a szociáldemokrata elképzelések szisztematikus megújulása a fejlettebb nyugati régiókban sem történt meg, s ma sem mondható, hogy elégséges lenne. Eközben a rendszerváltás után a konszolidált polgári elképzelések és az erősen jobbra hajlók is előbb visszakanyarodtak olyan világképekhez, amelyek valahol megdermedtek a század közepén, és csak utána kezdtek valóban regenerálódni, de már ezzel az anakronisztikus terheléssel. Azaz: egy fontos korszakban a szellemi megújulás lényegében minden irányzatban nagyon nehezen, sok ballasztal indult.

Értékelhetjük-e úgy, hogy Magyarország éllovásból sereghajtó lett? Itt is sok a kérdés és a prekonceptió. A szovjet típusú rendszer fennállásának idején a blokk országaiban sok olyan sztereotípiát kerengett, például az életszínvonalról vagy a reformok természetéről és mélységéről, illetve a liberalizálási hullámok kiterjedtségéről, amelyek sajátosak lehettek ugyan, de megkérdőjelezhető egyedüliségük a blokkon belül. Figyelembe véve még az egyéb történeti, gazdasági kondíciókat, nem tudjuk biztosan, mennyire volt megalapozott Magyarországot minden más térségi indulóhoz képest kivételesen jó helyzetűnek tekinteni. A tisztább tájékozódás érdekében jó lenne azt is tudni, milyen mélyen van a történeti időben az a pillanat, amikortól a posztszovjet politikai geostratégia fontos hídfőállásnak tekintette Magyarországot a 21. századi térségi és európai politikában.

A történeti emlékezet(politika) sajátossága a rendszerváltással kapcsolatban (és más korszakokat illetően is) most az, hogy a „hivatalos” állami gyakorlat általában nem a sokszínű tudományos értelmezést támogatja, s ünnepi szokásaiban sem a többé-kevésbé konszenzuális értelmezések mögé áll be, hanem irányzatot választ, sőt, irányzatokat kreál magának. Az alapozó indoktrinációs szakaszban ennek egyik központi kiindulópontja egy erősen antikommunista, antibolsevik retorika volt, miközben a politikai gyakorlat erős folytonosságot mutat a rendszerváltással lezártnak tekintett korszakkal. Ebben az ideológia szerepe nő, ahogy általában is, az új típusú autoriter rendszerek virágzásával, s ezt nekünk most közelről van lehetőségünk tapasztalni. Az általam régóta szorgalmazott szisztematikus ideológiakritikai kutatások, megközelítések már csak ezért is hasznosak lehetnének a jövőben is.

Az egyéni stratégiákat és lehetőségeket tekintve biztosan ismét jó időre megszűnt a rendszerváltást követő bő egy évtized kedvező, szinte idillinek tűnő állapota, amikor különösen a közelmúlt és a jelen értelmezésekor az alapvetően tárgyilagosságra törekvő történetírói nézőpont és a személyes attitűd még közel állhattak egymáshoz. (Azoknál persze, akiknek igénye a tárgyilagosság, amin én elsősorban egy összetettebb, több nézőpontot mérlegelő, megfelelően távolságtartó megközelítést értek.) Ma nem kevesen tapasztalják, hogy szakmai elfogulatlanságra törekvésük és személyes politikai véleményük ismét divergál (mint annak idején, a rendszerváltás előtt), s ez a kettség szinte megoldhatatlan kihívás elé állítja a történeti elemzőt. Mégis ezt a helyzetet kell alapul vennünk, ennek tudatában, reflektáltan érdemes dolgoznunk, kialakítva valami civil narratívát, amely az alapvető (össz)emberi értékeket nem veszíti szem elől. Ezeket meghatározni, végül is, nem olyan nagyon bonyolult.

KOVÁCS ÉVA

1.

Másképp látom abban, hogy húsz évvel ezelőtt a rendszerváltás még korántsem volt lezárt történet, és a problémák még nem voltak olyan elrajzoltak, mint ma. Mostanra inkább az egyöntetű, olykor artikulálatlan elutasítás vált uralkodóvá. Húsz évvel ezelőtt már világosan látszott, hogy 1988–1989 társadalmat mozgósító lendülete hamar elenyészett, az viszont még nem volt egyértelmű, hogy a rendszerváltó erők többsége az elitváltást sokkal fontosabbnak tartja, mint a társadalom demokratizálását. Bevallom, én is nehezen jöttem rá, hogy az új politikai elit túlnyomó többsége számára a rendszerváltás lezárult azzal, hogy ő került felülre – tisztelet a kivételnek.

Utólag úgy látom, hogy a millenniumi év hozott fordulatot a rendszerváltás emlékezetpolitikájában. Akkorra már jól látszott, hogy a korábbi versengés a forradalmi mítoszok (1848, 1956, 1989) és a neohistoricista restaurációs törekvések (ezeréves Magyarország, Trianon, Horthy-kultusz) között az utóbbi javára fog eldőlni. A rendszerváltásban még eminens szerepet játszó 1956-os forradalom nem vált a '89 utáni társadalom kohézióját megteremtő közös emlékezetté, öröksége pedig csak alibiként szolgált a Fidesz és az MSZP számára. Ekkorra kezdett körvonalazódni a mélyben már megszilárdulófélben levő rendies, antidemokratikus szerkezet is.

A rendszerváltás paradoxona abban állt, hogy mivel a „fennálló” elleni düh és kiábrándultság adta a felhajtóerejét, általános antikommunista, később baloldaliság-ellenes konszenzust teremtett, ami azonban azt a terhet rötta a társadalomra, hogy saját szocialista korszakbeli múltját radikálisan tagadja meg. Ez az általános baloldal-ellenesség még a magukat baloldalinak vagy balliberálisnak tekintő politikai körökben is feloldhatatlan feszültséget eredményezett. Ehhez társult a piac idealizálása a politikai elit mérvadó részében, a fogyasztás istenítése – az elhalasztott fogyasztói igények kielégítése – pedig a társadalomban. Mélyítette a problémát az is, hogy a magyar politikai

és szellemi elit a rendszerváltás után bekövetkezett gazdasági és társadalmi válságot átmenetinek tekintette és a leszakadó rétegek drámáját sokáig nem érezte át – és ez mára még inkább így van. Az 1990-es évek végére a magyar társadalom, noha 1989 eseményei továbbra is „ünnepnapok” maradhattak a családi és közösségi emlékezetben, az új rendszerből többé-kevésbé kiábrándult, és azt a kreativitást, amely az 1980-as, 1990-es évek kritikus időszakain átsegítette, ekkortól egyre inkább arra fordította, hogy a visszaszilárduló patrónus-klien-si rendszerben megtalálja a helyét. Ez a mai állapot, amelyet pesszimista megközelítésben hanyatlásnak vagy hátraarcnak is nevezhetünk, szerintem merőben új tapasztalata az 1989-es rendszerváltásnak, melyet mégiscsak egyfajta fejlődés, felemelkedés kezdetének képzeltünk el.

2.

Nem vagyok politikatudós, az „éllovas” szerepet nem tanulmányoztam sem akkor, sem most. Szociológiailag a magyar társadalom – a kvázi-piaci tapasztalatokon kívül – nem sokkal volt jobban felkészülve az átmenetre, mint a többi kelet-európai ország. Ha pedig azt nézzük, hogy az ellenállásnak, a civil társadalomnak milyen hagyományai voltak 1989 előtt, akkor azt látjuk, hogy más országok (például Lengyelország, Csehszlovákia) jobb feltételekkel indultak neki a kelet-európai, sőt az egész Európát érintő politikai átalakulásnak.

3.

A szociológiában a folytonosság és a megszakítottság egyszerre vannak jelen a diszciplína újraintézményesülése, azaz a hatvanas évek óta, ennek a történetnek az elmesélését a szűkös keretek lehetetlenné teszik. Talán a leglényegesebb változás, hogy a szociológia a rendszerváltás után viszonylag zökkenőmentesen ágyazódott be a nemzetközi trendekbe, miközben megőrizte korábbi érzékenységét a társadalmi egyenlőtlenségek iránt, így az egyik legnyitottabb, még ma is „legrebellisebb” ága

maradt a társadalomtudományoknak. S mivel aktuális társadalmi kérdéseket vizsgál (foglalkoztatás, iskoláztatás, mobilitás és migráció, előítéletek és értékstruktúrák stb.), gyakran érint a politika számára is releváns ügyeket. Másfelől azonban a korábinál kisebb érdeklődést mutatott a társadalomelméleti és -kritikai irányzatok iránt, ami feltehetően a rendszerváltás és az előbb említett általános baloldaliság-ellenesség következménye. Nem, vagy alig keletkeztek olyan elméleti műhelyek, amelyek szisztematikusan kutatnák a hosszabb távú társadalomszerkezeti átalakulásokat, pedig a rendszerváltás vagy annak hiánya ezekben a legkönnyebben tetten érhető.

4.

A rendszerváltás egyelőre alig bukkan fel az emlékezetkutatások főáramában: Trianon, a holokauszt, de még 1956 is sokkal szembetűnőbb. Több mint egy évtizede volt egy kutatásunk a Kádár-korszak emlékezetéről a rendszerváltásnak különösképp kitett társadalmi csoportok száz tagjával készített interjú alapján. Azt kérdeztük: „Lakható-e, s ha igen, hogyan lakható be a Kádár-korszak emlékezete?” Azt tapasztaltuk, hogy a történeti értelemben vett Kádár-korszak emlékezetvilága bizonytalan, töredezett, zárványos és gyenge ahhoz, hogy – a mából nézve sikeres – élet-történeteket keretezzen, azaz egyértelműen kijelölje a politikai és társadalmi cselekvés tereit és viszonyait. A magyar társadalom úgy került át az államszocialista, antidemokratikus rendszerből a kapitalista, demokratikus keretek közé, hogy nehezen, vagy alig építhette be 1989 előtti tapasztalatait az 1989 utáni mindennapokba. Ez súlyos anomália, amely már előrevetítette a mai helyzetet, amelyben a társadalom mérvadó többsége nem tekint magára politikai ágensként, miután elfogadta, hogy a deliberatív, demokratikus eljárások nemcsak bonyolultak és időigényesek, de kockázatosak is, a versengés ijesztő, ezért – akárcsak politikai vezetői – a közjavak mind szűkebb reprodukciójában és a kiváltságok megszerzésében és rögzítésében vált érdekeltté.

1989 hivatalos emlékezetpolitikája – azon túl, hogy „orbánosítja” a rendszerváltás narratíváját és ezzel ismét nem

retten el a korábbi emlékekben megszokott történelemhamisítástól – látszólag „lehajol a néphez”, amikor könnyen fogyasztható elbeszélést kínál a középontban Orbánnak Nagy Imre újrateremtésén elhangzott beszédével. Egyszersmind kitörli az ellenállásnak, a dacnak és az önfejűségnek a NER-re veszélyes hagyományát. Különösen történelmietlen és tendenciózus, ahogy margóra helyezi a demokratikus ellenzék történetét, és általában a civil és kulturális ellenállás eseményeit.

Tudományos kutatások ezt az emlékezetpolitikát nem alapozták meg, még annyira sem, mint például a Trianon-emlékév esetében. A rendszerváltás történetét számos tudományos műhely kutatja, a közgazdászoktól kezdve a történészeken át a szociológusokig. Jelentős viták vannak napirenden már évtizedek óta az átmenet társadalmi és gazdasági költségeiről, az elitcseseréről, az értékek változásáról stb. Ezek a kutatások nem épültek be az emlékezetpolitikába, az épp „elszabadult hajóágyúként” zúzza szét a maradék társadalmi konszenzust 1989 jelentőségéről. Mindazonáltal ez az emlékezetpolitika jól szolgálja azt az új társadalmi igényt, amely a konfliktusok, az egyeztetés, a viták helyett egyszerű választ keres a ma nyugtalanító kérdéseire.

5.

Számos feltáratlan történetet cipel magával a legfiatalabb nemzedék is. Magyarországon nem történt meg a lusztráció, azaz nem zajlott le semmiféle történelmi igazságtételi eljárás. A III/3-as akták máig politikai zsarolások kellékei és még egy-két évtizeden át azok is maradhatnak. Egy másik példa: szinte sokkolta a szociológus és közgazdász köröket, amikor kiderült, hogy a magyarországi birtokkoncentráció a 2010-es évekre nagyobb, mint 1945 előtt volt. Hol kezdődött és hogyan jutott idáig? Mi történt a kárpótlások idején? Mennyiben befolyásolta a később az agráriumban élő népesség lehetőségeit és megélhetési stratégiáit a kárpótlás tényleges menete és tapasztalata? Vajon el tudjuk-e mondani, hogyan zajlott az elitcsere? Mik voltak a sikeres stratégiák és ezek milyen következményekkel jártak?

Gyakran hangzik el a kritika, hogy a magyar társadalom paszszívan nézte a rendszerváltást. Én a saját kutatásaim alapján más következtetésekre jutottam, de erről sem ismerek szisztematikus vizsgálatokat. Mi történt az önkormányzatisággal és ezenbelül is a kisebbségi önkormányzatisággal? Miért vált a társadalom ennyire elutasítónak minden kisebbséggel szemben? Vagy: magukban hordozták-e az új rendiességbe való visszahagyatást a rendszerváltás körüli politikai programok? Láttuk-e, hogy ez jön majd, s ha igen, melyek voltak elszalasztott választási lehetőségeink? Végül azt az egészen tág, történelemfilozófiai kérdést is feltehetnénk, hogy bár 1988–1989 számos fontos pillanathoz állt össze, utólag beszélhetünk-e történelmi jelentőségű folyamatokról, melyeket e pillanatok alapoztak meg: röviden, a rendszerváltás egy korszak kiindulópontja lett-e, vagy csak bizonyos események sorozata maradt.

MITROVITS MIKLÓS

Én ahhoz a fiatalabb generációhoz tartozom, amely még nagyon fiatalon élte át a rendszerváltást, 1989-ben mindössze tizenegy éves voltam, ráadásul egy vidéki kisvárosban éltünk, messze a fővárosban zajló turbulens eseményektől. Ebből adódik, hogy meglehetősen kevés valós kép él a fejemben. Emlékszem persze az első választási kampányra, a választások utáni eufóriára, majd a taxisblokádra és az ország életében történt legfontosabb eseményekre. Tíz évvel később történelem szakos egyetemistaként kialakult képem volt a rendszerváltásról, de mivel családjunk egyértelműen a gazdasági veszteségekhez tartozott, így egzisztenciális okokból az nem lehetett túl pozitív. Amikor az embernek napi megélhetési gondjai vannak, akkor nem sokat számít neki az úgynevezett szabadság és más elvontnak tűnő fogalom. A rendszerváltás után húsz évvel, már kezdő kutatóként magam is foglalkoztam annak történetével, elsősorban a Lengyelországban történtek érdekelték. Foglalkoztam a sokkte-

rápiával és a privatizációval, valamint azok társadalmi következményeivel. Érdekel a kérdés, hogy a munkás-önigazgatás elvi alapjaitól hogyan és miért távolodtak el az ellenzéki gondolkodók, hogyan vált a többség a szabadpiac és a kapitalizmus feltétlen hívévé. Akkor úgy láttam, hogy bár szükséges döntés volt a lengyel gazdasági szakemberek részéről a munkás-önigazgatás helyett a liberális piacgazdaság oldalára állni, de a társadalom által fizetett ár túl nagy volt, és nem érte meg. Ma – harminc évvel a rendszerváltás után és még tíz év kutatás tapasztalatával – ezt az álláspontomat kissé módosítanom kell. Azt kell mondanom, hogy nem volt más megoldás, mint a liberális piacgazdaság bevezetése. A munkás-önigazgatásnak 1956-ban lett volna realitása, 1980–1981-ben már csak egy szép elképzelés volt a Szolidaritás mozgalmon belül, 1989-ben pedig minden reális alapot nélkülözött. És nem azért, mert a Szolidaritás gazdasági tanácsadói elárulták a Szolidaritás munkásforradalmát, hanem mert realisták voltak, és mielőbb szerették volna a lengyel gazdaságot feltámasztani. A munkás-önigazgatást nem az ellenzéki közgazdászok árulták el, hanem a Szovjetunió verte le folyamatosan mindenhol. Moszkvában soha nem engedték „balra” reformálni a rendszert, mert 1948 után a jugoszláv modellhez való közelítés árulással ért fel, veszélyeztette a szovjet blokk egységét, végső soron pedig a Szovjetunió szuperhatalmi státuszát. 1968-ban a prágai tavasz leverésével pedig kiderült, hogy a szovjet modell sem reformálható egy ponton túl, amikor a változtatások elérik a politikai intézményrendszert. S miután 1989-ben a változások elérték, sőt túl is lépték e pontot, nem lehetett más irányba menni, mint a liberalizáció irányába, tehát „jobbra”. A másik alternatíva a teljes összeomlás lett volna.

A kelet-európai rendszerváltások megítélése természetesen más és más, ha az ember szaktörténészként, átlagpolgárként vagy éppen aktív politikusként tekint rá. Ma már természetesen a kutatásaimból levont következtetések határozzák meg a rendszerváltásról kialakított nézeteimet, de úgy látom, hogy a társadalom jelentős részét, illetve a politikai elitet – más-más, egyébként teljesen legitim okokból – ezek a következtetések nem befolyásolják. A rendszerváltás a régió minden egyes országában

valamilyen módon, de végső soron tárgyalásos úton ment végbe. Ennek az volt az oka, hogy Csehszlovákiában, Lengyelországban és kisebb mértékben Magyarországon a hetvenes évek közepétől működtek demokratikus ellenzéki csoportok, amelyek a döntő pillanatban rendkívül fontossá váltak, hiszen a hatalom csak velük tudott leülni tárgyalni. Legitimitásukat paradox módon az a tíz-tizenöt, esetenként még többéves illegális tevékenység adta, amit a hatalmon lévők ellenében folytattak. Ebből a szempontból is rendkívül fontosnak tartom a szerepüket, és nem tudom elfogadni azokat a nézeteket, amelyek szerint csupán a Szovjetunió, az USA és a nyugat-európai hatalmak politikájának köszönhető a rendszerváltás. Közép-Európában ráadásul minden országban az egykori illegális ellenzék adta az új politikai elit egy jelentős részét. Ugyanakkor tény, hogy ma a Közép-Európának tekintett régióban minden országban vannak olyan politikai csoportok, amelyek felmondták a rendszerváltás politikai és társadalmi konszenzusát, és egy új rendszerváltásban gondolkodnak.

Az eddigiekből két dolog látszik világosan: 1) 1989-ben nem volt reális alternatíva a liberalizációval szemben, 2) a demokratikus ellenzék minden közép-európai országban rendkívül fontos, döntő szerepet játszott a tárgyalásos átmenetben. Ha abból indulunk ki, ami ma, harminc évvel később politikai realitás, hogy a jelenleg kormányzó elitek mind a szabadpiacot, mind a liberalizmust, mind pedig az ezen elveket képviselő egykori demokratikus ellenzéket elutasítják, akkor nem nehéz kitalálni az új emlékezetpolitika alapelveit. Mind Lengyelországban, mind pedig Magyarországon jellemző az elmúlt évekre, hogy a rendszerváltásban kiemelkedő szereplőket megpróbálják kitörölni vagy legalábbis lejáratni. A lengyel emlékezetpolitikában Lech Wałęsa, a Szolidaritás mozgalom legendás vezetője a hatalommal kollaboráló és abból hasznot húzó ügynökként jelenik meg, Magyarországon pedig „nem illik” beszélni a demokratikus ellenzék egyetlen prominens alakjáról sem. Azt is mondhatjuk, hogy egy emlékezetvesztő emlékezetpolitika zajlik mindkét országban, amelynek célja, hogy megkérdőjelezze az egész rendszerváltás legitimitását és a társadalmi tudatban egy új rendszerváltás szükségességének érzetét keltse.

Éppen ezért azt gondolom, hogy ha valamit kutatni kell a rendszerváltás történetében, akkor azok az ellenzéki mozgalmak, amelyek kikényszerítették a kormányzó kommunista pártokból a tárgyalásokat. Fontos, hogy lássuk, milyen jövőt képzeltek el országaiknak, hogyan és milyen eszközökkel harcoltak az elképzelt jövőért. Miben és milyen mértékben hatottak egymásra? Hogyan tekintettek a Szovjetunióra és a szovjetek által rájuk kényszerített politikai és gazdasági modellre? Milyen volt a nyugatképük? Építettek-e önálló csoport, nemzeti vagy regionális identitást? A polgári és politikai jogok követelése mellett volt-e valódi rendszerváltó ideológia? Ha igen, akkor mi volt az? Milyen mértékben tekinthetünk kultúraként, önálló identitásképző tényezőként a rendszerváltásra? Valódi nemzedék-e a rendszerváltóké? Lehet-e a későbbi civil társadalom és mozgalmak előképeit látni bennük? Gazdasági szempontból érdekes kutatási irány lenne megvizsgálni, hogy a lengyel sokkterápia milyen mértékben alapozta meg a harminc évvel később a magyarnál jóval sikeresebb és dinamikusabban növekvő lengyel gazdaságot. Melyik rendszerváltó gazdasági program volt sikeresebb hosszú távon? Végül pedig feltehetjük a kérdést, hogy milyen mértékben határozza meg az 1989 előtti múlt a rendszerváltás utáni gondolkodásunkat, politikai és civil aktivitásunkat, valamint a világról alkotott képünket?

Amennyiben ilyen és ezekhez hasonló kérdésekben folytatunk történészi vagy társadalom- és gazdaságtörténeti interdiszciplináris kutatásokat, akkor túlléphetnénk azon a sehova sem vezető kérdésen is, hogy ki volt az igazi ellenzéki, ki volt az igazi rendszerváltó, vagy éppen kit kell az új „emlékezetpolitikai” kívánalmak miatt kitörölni a történelemből. Ha harminc évvel az események után arról folya a diskurzus, ami összeköti a feleket, tehát globálisan közelítenénk meg a problémát, akkor egy egészen más emlékezetpolitika alapjait is letehetnénk. Mégpedig egy olyan emlékezetét, amely arra koncentrál, hogy a régióra ráerőltetett szovjet modellből hogyan és milyen örökséggel sikerült kiszabadulni, milyen szerepet játszott a politikai és kulturális ellenzék egy új társadalmi tudat felépítésében, és a szovjet múlt, illetve az ellenzéki törekvések elegye miképpen

határozza meg még három évtizeddel később is gondolkodás-módunkat, identitásunkat Európában. A reális társadalmi és nemzeti önképek kialakításához mindez alapvető lenne.

RIPP ZOLTÁN

1.

A körkérdésre adott válasz számomra mindenekelőtt a számvetés kényszerét hívja elő. Szembenézést azzal a kérdéssel, hogy mit tartok ma a 2006-ban megjelent, *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990* című monográfiámról, illetve a három évvel később megjelent, esszé műfajú kisebb könyvemről, amely a Napvilág Kiadó *20 év után* című sorozatának nyitó darabjaként szolgált. Hozzám úgy szól a kérdés, hogy vajon ugyanúgy írnám-e meg ezeket a munkáimat, mint hajdan – persze azon a magától értetődő követelményen kívül, hogy fel kellene használnom az azóta napvilágot látott feldolgozásokat és hozzáférhető forrásokat is. Másként fogalmazva: van-e valami lényegbevágó, netán elvi különbség az egykori és mai felfogásom között a rendszerváltásnak nevezett korszakváltó történelmi folyamatról? Felelhetném egyszerűen azt is, hogy *nincs*, ezzel a magam részéről röviden le is zárhatnám a problémát, legfeljebb újabb tanúbizonyságát adnám a kollégáknak, hogy helyesen döntöttem historikus pályafutásom befejezéséről. Sajnos nem ilyen egyszerű a dolog.

Már annak idején is gondot okozott, hogy a köznapi beszédben evidenciaként kezelik, mit értünk a rendszerváltás fogalmán – holott nem az. A rendszerváltás fogalma értelmezési tartományának kiterjesztését mintha alátámasztaná Dahrendorf nevezetes bonmot-ja is, amely szerint a politikai rendszer megváltozásához elegendő hat hónap, a gazdaság átalakítása hat évet igényel, a társadalom mentalitásának átformálásához viszont hat évtized szükséges. Mindenesetre az *Eltékozolt esé-*

lyek? A *rendszer­váltás értelmezése és értelmezései* című kis könyvemben annak idején igyekeztem bemutatni, hogyan vált a közéleti viták állandó tényezőjévé a rendszer­váltás fogalmának eltérő értelmezése, parttalanná tágítása és „végtelenítése”. Amiben semmit nem változott a felfogásom az utóbbi másfél évtizedben, az egykori kiindulópontom. Úgy gondoltam, és ezt ma is helyesnek vélem, hogy érvényes történelmi feldolgozáshoz mindenekelőtt korrekt és kezelhető rendszer­váltás-fogalmat kell meghatározni. Ennek alapja az, hogy az átalakulás rész­legesen sem fogható fel elszigetelt magyarországi jelenségként, érvényesen csakis a globalizáció új szakaszának folyamatán belül értelmezhető, vagyis e folyamat által ösztönözött, a világ­háború után kialakult bipoláris világhatalmi rendszert megszüntető átalakulás részeként. Ez a túlságosan tág és absz­trakt értelmezési keret viszont éppenséggel megköveteli, hogy a történetírás rigorózus szabályai, tudományosnak tekinthető keretei között egy időben jól körülhatárolható szakaszt és a rendelkezésre álló forrásokkal feltárható tematikát értsünk a rendszer­váltás fogalmán. Egykori könyvemben ezt valahogy úgy fogalmaztam meg, hogy ebben a kezelhetővé szűkített érte­lemben a rendszer­váltás annak a térségünkben lezajló hatalmi-politikai átrendeződésnek és az új alkotmányos rendszer vele együtt járó megalapozásának a leíró-értelmező fogalma, amely megnyitotta az utat a liberális piacgazdaság és a társadalom polgári átalakulása előtt. Esszékönyvemben azt is hozzátettem, hogy a változás a félperifériás helyzetben a kelet-európai kény­szerintegráció felbontásával és az euroatlanti integrációs folya­mat elindításával lehetővé tett egy új modernizációs *kísérletet*. Szomorúan konstatálható, hogy a kísérlet az akkori remények­hez vagy illúziókhöz képest – mondjuk így, finoman – mérsé­kelten sikerült. Ebben az értelemben indokolt is a kérdőjel az *Eltékozolt esélyek* könyvcím végén, mind az esélyekre, mind az eltérésekre vonatkozóan, amint arra utaltam is a küszöbön álló új fordulatot megpendítő záró fejezetben.

A közbeszédben a mai rendszer­váltás-értelmezés kulcskér­désévé éppen a rendszer­váltás bukásának, vagyis megbukta­tásának problémája vált. A 2010-ben a „fülkeforradalom” révén

elindult újabb, ezúttal a demokratikus köztársasági alkotmányosságot felszámoló, ellenforradalmi jellegű rendszerváltás ébreszthet olyan igényt, mintha visszamenőleg is szükséges lenne az egykor történetek átértelmezése. A rendszerváltás történetében persze fontos kimutatni azokat a gyöngeségeket, amelyek megkönnyítették a létrehozott liberális demokrácia rendszerének két évtizeddel későbbi megbuktatását. Fontos felmérni, hogy az illúziók összeomlásának, a remények lerombolásának később kibontakozó folyamata mennyire volt benne az eredetben. Az esszémben törekedtem is rá, de a tudományos igényű leíró-értelmező történeti feldolgozásban nagyon szőrmentén „engedhető be” a normatív társadalomkritikai szempont, azonnal fölveti az elfogultság vádját a politikai tusakodásoktól vastagon átitatott közéletben. A monográfiámban olyan-amilyen sikerrel elkerültem a műfajidegen normatív-kritikai megközelítést, az esszében már inkább teret adtam neki.

A 2010 utáni újabb rendszerváltást minősítő „ellenforradalmi” jelző természetesen magyarázatra szorul. Értelmezéséhez világosan meg kell határozni, mi volt az 1989–1990-ben létrehozott és két évtizeden át működött rendszer, ha úgy tetszik, korszak-megnevezéssel kell definiálni a rendszerváltás immár leváltott rendszerét, már csak azért is, hogy tudjuk, mihez képest következett be újabb radikális változás. Nevezzük annak, ami valójában volt a harmadik köztársaság két évtizede: a liberális demokrácia korszakának. Korszakként lehet és kell meghatározni a lezárulta után, bármily rövidre sikeredett.

Mikor azt állítom, a harmadik köztársasággal a liberális demokrácia két évtizedes rendszere jött létre 1989–1990-ben, s ezt számolta fel alkotmányellenes puccs útján az orbáni ellenforradalom, természetesen a történelmi folyamatnak a politikai aspektusát állítom a középpontba, meglehetősen önkényesen, s nem is a gazdasági-társadalmi forma leginkább meghatározó vonását. Akceptálható a megközelítés, amely szerint ezzel csupán a felszínt lehet kapargatni, hiszen amire érdemes összpontosítani, az a globalizálódott kapitalizmus rendszerébe való torz beilleszkedés a félperiférián. Ilyen felfogás alapján persze könnyen el is mosódhat a rendszerváltással kezdődött folyamatot megtörő, a liberális

demokráciát felszámoló váltás jelentősége, nem tekinthető korszakhatárnak (legfeljebb amennyi törést a 2008-as világválság okozott), hiszen a politikában csupán annak a következményei érvényesültek, ami eleve benne rejtett a globalizációs folyamatban. Radikális változatban akár úgy is hangozhat az ítélet, hogy a mai fasisztoid tendenciájú, autokratikus rendszer térségünkben inkább „természetes” következménye a rendszerváltásnak, mintsem az eleve korlátosan érvényesülő jogállami demokrácia volt. Ebben az értelmezésben *korszakhatárként* könnyen tagadható a tízes évekkel beköszöntött fordulat. Egyelőre hiányzik az a távlat, amelyből megállapítható lenne, hogy végső soron mi a rendszerváltással megindult folyamat következménye. Azt a fajta leíró-értelmező, de szándékai szerint azért az események lényegi mögöttesét is firtató feldolgozást, amelyre a monográfiámban törekedtem, nyilvánvalóan meghaladja az idő, minél előbb, annál jobb, születnek majd a korszakról új, érvényes feldolgozások. Ez a dolgok rendje. Talán amikor majd túllépnek rajta, a korlátait feltárva azért érdemben foglalkoznak e korai kísérlet kritikájával. Különösebb jelét ennek egyelőre nem látom. Egy majdani szintézishez még nyilvánvalóan sok alapvető kutatásra, részeredményre lesz szükség, talán nem is annyira a gazdaság-, mint a széles értelemben vett társadalomtörténet terén.

Jelenleg tehát, a harmincadik évforduló táján, kimondva vagy kimondatlanul, az a kérdés van a levegőben, hogy a tízes évek elején bekövetkezett újabb gyökeres fordulat a rendszerváltás következménye-e, vagy éppenséggel annak tagadása. Az tűnik izgalmas kérdésnek, hogy magában a rendszerváltásban, annak lényegében, netán csak a hibáiban és hiányosságaiban rejtett-e a bukásának eredendő oka, s ha utóbbiról van szó, miért és mennyiben rejtett bennük. A történettudomány a maga hagyományos eszközeivel és módszereivel erre a kérdésre még aligha képes megtalálni az érvényes választ, politikai és ideológiai megfontolások, előfeltevések alapján születnek ítéletek. A politológia elszántan veszködik a problémával, valamire jut is bizonyára. A dolog természeténél fogva a politikai folyamatokba óhatatlanul bekapcsolódva, normatív alapon születnek társadalomkritikai vagy épp apologetikus válaszok a kérdésre. Ezek

természetesen befolyásolják a rendszerváltásról való gondolkodást, a történész sem mentesülhet a hatásuk alól, jó esetben maga is eltöpreng a problémán.

Töprengésem elsősorban arról szólt, hogy lényegében ugyanazon források alapján mit írnék másként a rendszerváltásról, mint a 2000-es évek első felében. Arra jutottam, hogy alapvetően most sem futná tőlem többre vagy másra, de nyilvánvalóan volnának hangsúlybéli eltérések, erőteljesebben exponálnék néhány problémát. Amennyire a politikatörténeti feldolgozásba belefér, nagyobb figyelmet fordítanék a rendszerváltó társadalom állapotára és az akkori társadalomban is virulens vagy lapangó mentalitásokra, amelyekből kibontakozott – majd ahová elfajult – a magyar társadalom mai súlyosan kóros állapota. E téren is születtek hasznosítható eredmények, ha kevesebb is, mint a módszertanánál fogva egyértelműbb megállapításokra vezető, egzaktabb gazdaságtörténetben. Ugyancsak volna mihez nyúlni a nemzetközi viszonyok gazdagabb, sokoldalúbb feldolgozása terén, jóllehet továbbra is vallom, hogy a fontosság nem a terjedelmi arányok méricskélésén múlik.

2.

A lengyel és a magyar átmenet esetében (ebben a fontossági sorrendben) természetesen volt értelme éllavas szerepről beszélni, hiszen nem szubjektív értékítélet, hanem ténykérdés, hogy ebben a két országban indult el a rendszerváltáshoz vezető folyamat, amely azután ösztönzést és lökést adott ahhoz, hogy a dominóelv alapján a térség egészében szinte egy csapásra végbemenjenek a rendszerváltó fordulatok. Lengyelország szerepe és példája az ország méreténél és geostratégiai jelentőségénél, valamint a Szolidaritás révén ott régóta létező erős ellenzéki mozgalom miatt elsőrendű jelentőségű volt, de azért nagyon is számottevő volt a lengyel átmenetet tartalmilag radikálisabban, kevesebb kompromisszummal követő magyar rendszerváltás hatása, amelyet mintegy megkoronázott a keletnémet menekültek előtti határnyitás. Mindazonáltal a kelet-európai „dominók” eldőlése nyomán a lengyel és magyar rendszerváltá-

sok kivételessége megszűnt, az éllovas szerep jelentősége máris relativizálódott. Természetesen a hosszú ideje Európa legneuralgikusabb problémáját jelentő német egység kérdése került a nemzetközi politika homlokterébe.

A vonzó éllovas szerep fenntartásához a Magyarországon korábban indult piacgazdasági átalakulásban az induló versenyelőny fenntartása és erősítése vált vezérlő szemponttá. A „nyugatos” éltanulói magatartás indokolható volt, különösen, amíg az integrációs folyamatban az uniós csatlakozási kritériumok mielőbbi és minél maradéktalanabb teljesítése tűnt elsőrendű szempontnak. Az Európai Unió „nagy csoportos” felvételi döntése persze utólag relativizálta ennek az elszántan vállalt „stréber” pozíciónak az elfoglalását. Mindenesetre a korábban kezdett piacgazdasági átmenetből származó induló előnyöknél a felzárkózási esélyeket tekintve hamar lényegesebbnek látszott a liberalizálásban felmutatott teljesítmény, vagyis a globalizációs folyamatba való beilleszkedés sikere, amelynek a társadalmi viszonyok alakulása terén meg kellett adni az árát. A vonzó „nyugatosság” eufóriája az elhúzódó integrációs folyamatban el is enyészett. A kilencvenes években, a visegrádi négyek együttműködése idején a magyar éllovas szerepről egyre inkább csak az országpropaganda érdekében lett érdemes beszélni, jóllehet még maradt valamennyi a presztízsből, amely az átmenetben játszott magyar szerepből fakadt. A komparatív előnyök csökkenése és a kiegyenlítődés tendenciája érvényesült a térségben, amelyben a politikai döntések hatásain kívül óhatatlanul megmutatkoztak az egyes kisebb régiók múltjában, hagyományai-ban rejlő különbségek, a gazdasági fejlettségbeli, civilizatorikus, kulturális, mentalitásbeli tényezők.

Nem osztom azok véleményét, akik az új rendszer hazai megítélésével kapcsolatos későbbi legitimációs problémák gyökerét, az éllovas szerepből „sereghajtóvá” visszacsúszást, a „populista elhajlás” okát az „elitista” tárgyalásos versus „forradalmi” átalakulás különbségével magyarázzák, még ha vannak is e felfogásban megfontolandó szempontok. Kifejteni itt nincs módom, de korábbi vizsgálódásaim alapján meggyőződésem, hogy sokkal inkább a liberális demokrata korszak politikai osztályának teljesítményé-

ben és általában az elit mulasztásaiban, tévelygéseiben található a bajok oka, mintsem az eredetben, az átmenet jellegében.

3.

Főállású kutatóként a rendszerváltás időszakában kezdtem dolgozni, amikor nem egyszerűen változott szűkebb kutatási területem – lévén az az 1956-os forradalom és környéke –, hanem a források hozzáférhetősége révén akkor jöttek létre egyáltalán a tudományos kutatómunka feltételei. Ennek megfelelően mindenekelőtt forráskiadásokon dolgoztam, majd azokhoz kapcsolódó, azokra alapozó tanulmányokat, monografikus munkákat készítettem. Az addig tabusított 1956-os forradalom és a korai Kádár-korszak tematikájának néhány esztendőn keresztül rendkívüli volt a konjunktúrája, százezres példányszámot lehetett elérni, de ennek visszahatásaként – amire a komoly tudományos eredmények megszülettek – nagyjából le is csengett a korábbi extrém érdeklődés. Sajnálatos módon a tudományos eredmények és bizonyos emlékezetpolitikai törekvések diszkrepanciája nagyon hamar megjelent és erősödött ezen a kutatási területen is.

Következő kutatási területem maga a rendszerváltás volt, vagyis a rendszerváltás a saját létével teremtette meg kutatása területét. Kezdetből problematikus volt, hogy ilyen csekély távlatlalt lehetséges és szabad-e egyáltalán a politológiától eltérő történettudományos igénnyel fellépni. Úgy gondolom, lehet és szabad, amennyiben a kutatás tárgyát tekintve lezárultnak tekinthető szakaszt dolgozunk fel. (Hegelt idézve: Minerva baglya alkonyatkor kezdi meg röptét.) Rendszerváltás-monográfiámat ennek megfelelően a történettudomány keretébe sorolhatónak ítélem, a liberális demokrácia korszakát is magában foglaló könyvem viszont csak esszé műfajú lehetett – némi politológiai „beütéssel”. A rendszerváltással foglalkozó legkorábbi, a szabad demokraták történetének első szakaszát tárgyaló könyvem alcímében a „történeti vázlat” kitételrel jeleztem a feldolgozás korlátait. A kutatás számára hamarosan új lehetőségeket kínál a tizes évekkel beköszöntött újabb rendszerváltás, amely lezárta a harmadik köztársaság történetét.

4.

A tudományos kutatás és a mai emlékezetpolitika (leánykori nevén: történelemhamisítás) a rendszerváltás kérdésében is diametrikusan áll szemben egymással. Természetesen. Az Alaptörvény ugyan az átmenet két zavaros évtizedének minősítette a húsz évet, amely a liberális demokráciát felszámoló ellenforradalmat megelőzte, de a rendszerváltás mint antikommunista fordulat presztízse megmaradt. Az évforduló kapcsán világosan látszik, hogy a rendszerváltó múlt elfoglalása aktuális feladat. Nehézséget mindössze az okoz, hogy az egykori ifjabból álló Fidesz egyértelműen *liberális mellékszereplője* volt a folyamatnak, így a „vezér” szerepét kell felnagyítani, a valódi főszereplőket kell félreszorítani, plusz a rendszerváltás egykoron pozitívnak ítélt liberális jellegét kell „áthangszerelni”. Emberes feladat, de Pruck Pál Dózsa Lászlóvá minősítése során meggyőződhattünk róla, hogy az agitprop osztály számára nincs lehetetlen küldetés.

A hatalom jelenlegi birtokosai számára az emlékezetpolitika a közoktatástól a médiáig az intenzív indoktrinációt és agymosást jelenti, amelynek keretében mítoszok és legendák születnek újjá, kelnek életre. A konzekvens történelemhamisítás elsősorban a hajdanvolt nemzeti dicsőség és a sérelmek képére, s persze az elődök bűneinek eltagadására vagy bagatellizálására épül, így a történelmi közelsége miatt is problematikus rendszerváltás története nem kerülhet e törekvések középpontjába, de azért ki sem maradhat belőle. A történelemhamisítás kiterjedt intézményrendszerének kiépítése és nagyvonalú finanszírozása a rendszerváltás történetének kutatását is érintette. A rendszerváltás idején a politikában erősen elköteleződött egykori pozsgaysta, MDF-vezető Biró Zoltán irányítása alatt működik a Retörki (Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum), van folyóirata, számos irányzatos kiadványa, ezek hatása azonban a történettudományra elenyésző, noha nem csupa irányzatos propagandakiadvány akad közöttük. Aligha tévedek nagyot, ha úgy vélem, hogy nem ez az egykori MDF népi-nemzeti szellemiségét ápolgató intézet, sokkal

inkább a Schmidt Mária vezető propagandista fennhatósága alá rendelt intézményhálózat végzi el a piszkos munka java részét. A riválisok közül az 1956-os Intézetet már felszámolták, a Politikatörténeti Intézet ellehetetlenítésének folyamata, megsemmisítésének szándéka nem lankad, ahogy az egyetemi és akadémiai kutatóhelyek megszállása is „pompás” eredményeket hozott. A rendszerváltás kutatásában elért eredményeket megszüntetni már nem, legfeljebb elhallgatni vagy a hatalom pozíciójából támadni képesek.

5.

A tudományt (persze főként a természettudományt) általában az jellemzi, hogy az elért eredményekkel a problémák száma nem csökken, hanem növekszik. A törtélemben is mindig nyílnak újabb kérdések, kevés kivételtől eltekintve a történetírás sem mentesül egy-egy korszak vagy pusztán valamely jelentős esemény újragondolásának, netán újraértelmezésének feladatától. Az időben hozzánk közeli rendszerváltás története különösképpen ilyen. Nem is elsősorban az a gond, hogy a szereplői közül sokan élnek még, sőt némelyek közülük aktív politikusok, akiknek megítélését befolyásolja későbbi tevékenységük, hiszen a történész, ha történész, ezen úgy-ahogy túl tudja tenni magát. Sokkal nehezebben kezelhető a problémának az a vetülete, hogy a historikus közvetlen szemtanúként maga is részese a feltárandó korszaknak, s így történetírása aligha lehet mentes a személyes tapasztalatok befolyásától, az ebből is fakadó elfogultságtól. Valamit segít a helyzeten, ha az ember ennek tudatában próbálja korrekt módon végezni a dolgát. Jó esetben az egymást követő nemzedékek az elődökön túllépve sorra megszülik a maguk reprezentatív feldolgozásait egy-egy alapvető történelmi problémáról, hogy majd később maguk is legfeljebb kordokumentummá váljanak. Talán nem tévedek, ha úgy vélem, szerencsés, ha a történelmi eseményekben részes nemzedékek képviselői is elvégzik az első feldolgozás feladatát, a személyes tapasztalatok és benyomások akár hasznosak is lehetnek. A következő nemzedékek majd kellő kritikával for-

dulnak ezekhez az értelmezésekhez, felhasználják eredményeit, vagy sutba dobják – rajtuk múlik. A liberális demokrácia korszakának lezárultával bizvást mondhatom, hogy e korszak „representatív” politikátörténeti összefoglalóját magam írtam meg a rendszerváltásról, így alighanem mindenki másnál jobban tudom, hogy ez a könyv milyen sok kikutatásra váró problémát hagyott maga után. Java részük azóta is megoldatlan. A probléma felfedezése és artikulálása a kutatás első lépése, ez úton sem kívánok beleszólni. Mindenesetre az első kérdésre adott válaszban már utaltam rá, hogy elsősorban a társadalom- és mentalitástörténeti problémákban látok sürgető feladatokat.

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a szűken vett politikátörténeti feldolgozásnak is maradtak fontos korlátai. Legelső közöttük bizonyos források feltáratlansága. A legalapvetőbb források szerencsére már az ezredfordulót követő években hozzáférhetőek voltak. Az MSZMP vezető szerveinek dokumentumait részint közreadták, részint éppen áttették írásba, a hangfelvételekről; a kerekasztal-tárgyalások dokumentumai közreadásának magam is aktív részese voltam. Ez utóbbi fontos módszertani problémákat vetett fel, amelyek megoldása figyelmeztető tanulsággal szolgálhatna a hangzó és audiovizuális (valamint a gyorsan avuló számítógépes formákban rögzített) források kutathatóvá tételében, amint ki is fejtettem ezt egy felejtésre ítélt metodikai tanulmányomban. Félő, hogy az idő múltával egyre nehezebb lesz (ha egyáltalán lehetséges) a hiányzó releváns dokumentumok archiválása, kutatható állapotba hozása. Sajnos e téren jószerivel semmi nem történik, úgyhogy nem irigylem a jövő történészeit. A pártok és a közéletben fontos szerepet játszó egyéb szervezetek iratkezelése bátran katasztrofálisnak minősíthető, dokumentumaik archiválása elmaradt, történetük érvényes feldolgozása egyre kilátástalanabb. A titkosszolgálati iratok hozzáférhetőségének problémáját épp csak megemlítem, agyontárgyalt kérdés, mégis úgy tűnik, örökzöld téma marad. A komparatív vizsgálatok és nemzetközi összefüggések tanulmányozása sok lehetőséget kínál a kutatóknak. Népszerűek lehetnek politikusportrék, hasznosak szakterületek és intézmények történetei. Természetesen az igazi újítás azt hozza majd,

ha valaki velem ellentétben a korszakra magára is jellemző modernizációs paradigmából kilépve tárgyalja a rendszerváltás átfogó történetét, erre nyilvánvalóan nagyobb összefüggésben, tágabb horizonton és nagyobb időtávban szemlélve, más metódikával nyílik lehetőség. Mindenesetre azt tapasztalom, hogy a közéletben a rendszerváltásról alkotott képet – sajnos vagy nem sajnos – kevésbé határozzák meg a történettudomány eredményei, mint a politikai indíttatású hitek és hiedelmek, öngazoló szándékok vagy visszavetített kritikai megfontolások.